आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९३

वे० शा० सं० रा० सरस्वतीभूषणकिंजवडेकरो-
पाह्ववामनशास्त्रिभिः कृतः

दर्शपूर्णमासप्रकाशः ।

तस्य

प्रथमो भागः १

तत्रतत्रोपयुक्तापस्तम्बसूत्ररामाण्डारप्रणीतधूर्तस्वामिभाष्यवृत्त्या
रुद्रदत्तप्रणीतसूत्रदीपिकया च संकलितः ।

एतत्पुस्तकं
वे० शा० सं० श्रीमदपारश्रौतस्मार्तकर्मपारावारपारीणह्रीनगल-
ग्रामनिवासिभिर्ब्रह्मश्रीरामदीक्षितैः संशोधितम् ।

तच्च

बी० ए० इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४६

खिस्ताब्दाः १९२४

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकसप्तकम् ६।१२

283

दर्शपूर्णमासप्रयोगसंभारस्मरणम् ।

संभारनाम	प्रयोजनम्
अग्न्यागारम्	विहाराद्यर्थम् ।
अग्न्यायतनम्	अग्निस्थापनाद्यर्थम् ।
जायापती	कर्मानुष्ठानार्थम् ।
ऋत्विजः	याजनार्थम् ।
उदकम्	आचमनाद्यर्थम् ।
दर्भासनम्	उपवेशनार्थम् ।
शरावाः	अग्निप्रणयनाद्यर्थम् ।
दर्भाः	पवित्राद्यर्थम् ।
यज्ञियकाष्ठानि	अग्निसमिन्धनाद्यर्थम् ।
पलाशशाखा	वत्सापाकरणार्थम् ।
असिदः	दर्भाद्याहरणार्थम् ।
दर्भमुष्टयः	प्रस्तराद्यर्थम् ।
रज्जुद्वयम्	दर्भसमिद्बन्धनार्थम् ।
परिधयो बाहुमात्राः	आहवनीयपरिधा[illegible] ।
अरत्निमात्राः सामिधेन्यः	आहवनीयसमिन्धनार्थम् ।
आघारसमिद्द्वयम्	आघारार्थम् ।
अनूयाजसमित्	अनूयाजार्थम् ।
परिवासनशकलम्	सायंदोहप्रक्षेपार्थम् ।
सवत्साः षड् गावः	सांनाय्यसंपादनार्थम् ।
दोग्धा	गोदोहनार्थम् ।
गोशकृत्	कुम्भीलेपनाद्यर्थम् ।
दधि	आतञ्चनार्थम् ।
स्फ्यः	वेद्युद्धननादिकार्यार्थम् ।
कपालानि	पुरोडाशाधिश्रयणार्थम् ।
अग्निहोत्रहवणी	प्रोक्षणाद्यर्थम् ।
शूर्पम्	निर्वापाद्यर्थम् ।
कृष्णाजिनम्	व्रीह्यवघाताद्यर्थम् ।
शम्या	दृषदुपलाधानाद्यर्थम् ।

संभारनाम	प्रयोजनम्
उलूखलम्	व्रीह्यादिहविरावपनार्थम् ।
मुसलम्	अवहननार्थम् ।
दृषदुपले	व्रीह्यादिहविःपेषणार्थम् ।
स्रुवः	आज्यावदानाद्यर्थम् ।
जुहूः	होमसाधनम् ।
उपभृत्	प्रयाजानूयाजाज्यधारणार्थम् ।
ध्रुवा	सर्वयज्ञाद्याज्यग्रहणार्थम् ।
वेदः	वेदिसंमार्जनाद्यर्थम् ।
निर्वापपात्री	निर्वापपिष्टसंवपनाद्यर्थम् ।
आज्यस्थाली	आज्यनिर्वापार्थम् ।
प्राशित्रहरणम्	प्राशित्रावदानाद्यर्थम् ।
इडापात्रम्	इडावदानार्थम् ।
प्रणीताप्रणयनम्	अपां प्रणयनार्थम् ।
योक्त्रम्	पत्न्याः कटिबन्धनार्थम् ।
मदन्तीपात्रम्	जलतापनार्थम् ।
म[illegible]	पिष्टसंयवनाद्यर्थम् ।
वेदाग्राणि	[illegible]
अन्वाहार्यस्थाली	अन्वाहार्यचरुश्रपणार्थम् ।
उपवेषः	अङ्गारनिरूहणार्थम् ।
पिष्टलेपफलीकरणपात्रम्	पिष्टलेपफलीकरणस्थापनार्थम् ।
कुम्भीद्वयम्	पयःश्रपणार्थमेका । अन्या च सायंदोहार्थम् ।
दोहनपात्रम्	गोदोहनार्थम् ।
अभिधानी निदाने च	गोबन्धनार्थमभिधानी। निदाने च गोः पादबन्धनार्थं वत्सबन्धनार्थं च
पिधानपात्रम्	दधिकुम्भ्यपिधानार्थम् ।
यजमानभागपयःपात्रम्	याजमानशृतावदानार्थम् ।
यजमानभागदधिपात्रम्	याजमानदध्यवदानार्थम् ।
अग्नीद्भागपात्रम्	तद्भागस्थापनार्थम् ।

संभारनाम	प्रयोजनम्
परिश्रयणम्	देवपत्नीयागसमये गार्हपत्य-प्रच्छादनार्थम् ।
संदंशत्रयम्	अङ्गारग्रहणार्थम् ।
स्कस्तम्भी	शकटस्थापनार्थम् ।
शकटः	व्रीह्यादिस्थापनार्थम् ।
व्रीहयः	पुरोडाशार्थम् ।
तण्डुलाः	अन्वाहार्यचर्वर्थम् ।
आज्यम्	होमार्थम् ।
इध्मप्रव्रश्चनानि	दक्षिणाग्नावभ्याधानार्थम् ।
पिण्डपितृयज्ञपात्री	पिण्डपितृयज्ञियहविर्निर्वापार्थम् ।
शिक्यम्	सायंदोहकुम्भीस्थापनार्थम् ।
अरणीद्वयम्	(उत्तरारणी, अधरारणी) अग्निसंपादनार्थम् ।
मन्थोपमन्थौ	मन्थनार्थम् ।
चत्वार ऋत्विजः ।	होता, ब्रह्मा, [illegible], अग्नीत् ।

येन चान्येनार्थो भवति तदपि संग्राह्यमिति यावत् ।

इति यावत्स्मरणं द०-पू०-प्र०-सं०-स्मरणम् ।

अथाऽऽपस्तम्बदर्शपूर्णमासप्रयोगः ।

यजमानः—अन्वाधानदिने प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा कृतक्षौरो विहाराद्बहिरीशान्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती[1] द्विराचम्य[2] गार्हपत्यस्य पश्चाद्दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणः पवित्रपाणिः पत्न्या सह प्राणानायम्य देशकालावनुकीर्त्य

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शेन यक्ष्ये ।
इति संकल्प्य (**पूर्णमासेन यक्ष्ये**–इति पौर्णमास्यां संकल्प्य)
विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमि । इत्युपस्पृश्य
अस्यां दर्शेष्ट्यामध्वर्युं त्वामहं वृणे (पूर्णमासेष्ट्याम्—इति पूर्णिमायाम्) इत्यध्वर्युं वृत्वैवमेव ब्रह्माणं होतारमाग्नीध्रं च वृणुयात् ।

---

१ पुरुषार्थयज्ञोपवीते सत्यपि दर्शपूर्णमासाङ्गतया प्राप्तं कर्मार्थं वस्त्रस्य यज्ञोपवीतमवश्यं संपादनीयम् । तदेवाऽऽम्नायते—“ निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” तै० सं० २ । ५ । ११ । इत्यत्र “ कुरुते ” इत्यनेनोपवीतं विहितम् । भाष्यकारा अप्येतदेव तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डीयप्रथमानुवाके बभाषिरे । “ पुरुषार्थस्य स्मृत्या प्राप्तावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयते । ” कुरुते, इति ‘ लिङर्थे लेट् ’ पा० ३–४–७ । इति सूत्रासिद्धः । तदुक्तं भट्टपादैः—“ पञ्चमेन लकारेण विध्यर्थश्छन्दसि स्मृतः ” तं० वा० १।३।१०।

२ अत्राऽऽचमनं तु तैत्तिरीयारण्यके श्रूयमाणमेव कार्यम् । न च तत्र श्रूयमाणमाचमनं ब्रह्मयज्ञप्रकरणे विद्यमानं कथमन्यत्राऽऽक्रष्टुं शक्यमिति वाच्यम् । भट्टपादैरेवास्याः शङ्काया निवारितत्वात् । एवं हि ते तन्त्रवार्तिके वार्तिकयांबभूवुः । “ तथाऽऽचमनविधिरपि दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य त्रिराचम्य द्विः परिमृज्य दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्य स्वाध्यायमधीयीतेति यद्यपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते तथाऽपि वेदोच्चारणसंबन्धात्तदङ्गत्वेनापि तावज्ज्ञायमानं सर्वयज्ञानां मन्त्रवत्प्रयोगित्वात्तदङ्गं भवति ” इति । तदाचमनं त्वेवम्—“ हस्ताववनिज्य, त्रिराचम्य, द्विः परिमृज्य, सकृदुपस्पृश्य, सव्यं पाणिं पादौ च प्रोक्ष्य, शिरः, चक्षुषी, नासिके, श्रोत्रे, हृदयमेतानि क्रमेणाऽऽलभ्याप उपस्पृशेत ” ।

अध्वर्युः—वृतोऽस्मि कर्म करिष्यामि ।

इति ब्रूयादेवमेव वृता ब्रूयुः । ततो गार्हपत्यादाहवनीयार्थं ज्वलन्तमग्निमुद्धृत्य दक्षिणाग्निं यथायोनि प्रणीयाऽऽहवनीयं च प्रणीय विहारस्योत्तरत उपविश्य

देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत ।

मनसस्पतिना देवेन वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् । इति जपित्वा

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम ।

इत्याहवनीयं महद्भिर्यज्ञियकाष्ठैः प्रज्वालयेत् ।

यजमानः—अग्निं गृह्णामि[1] सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारोहति सूर्यमह्ने ।

आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं श्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः ।

वसून्रुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देवताः ।

ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।

इमामूर्जं[2] पञ्चदशीं ये प्रविष्टास्तान्देवान्परिगृह्णामि पूर्वः ।

---

१ अग्निं गृह्णामीत्यस्या ऋचः सद्यस्कालायां पौर्णमास्यां लोपः कार्यः । श्वो यज्ञायेति श्वःशब्दघटितत्वात् । ननु श्वःशब्दस्य स्थाने "अद्य यज्ञाय रमताम्" इति ब्रूम इति चेन्न, सूत्रकारेणैवोहप्रतिषेधस्योक्तत्वात् । "न प्रकृतावूहो विद्यते" आप० प० सू० ३ । ४८ । सूत्रार्थः—अध्ययनविध्यधीतानां मन्त्रवाक्याणां स्वाध्यायपाठावधृतस्वरूपाणामर्थवशाद्रूपान्तरकरणमूहः । स प्रकृतौ न विद्यते न क्रियते । प्रकृतौ मन्त्रा यत्राभिधातुं समर्थास्तत्र नेति । विकृतिषु अद्य यज्ञायेत्यूहः कार्यः । २ इमामूर्जमित्यस्या अप्यृचः सद्यस्कालायां पौर्णमास्याममावास्यायां संनयतोऽप्यसंनयतोऽप्येवमेव लोपः कार्यः पूर्वोक्तन्यायात् । पञ्चदशीमिति लिङ्गविरोधोऽपि स्पष्ट एव । यदा त्वेताऽपि पञ्चदशी स्यात्तदा न लोपः । विकृतिषु तु इमामूर्जं प्रथमामित्याद्यूहः कार्यः ।

अग्निर्हव्यवाडिह तानावहत्वामावास्यं हविरिदमेषां मयि ।
इत्याहवनीयेऽन्वाधीयमाने जपित्वा ।

अन्तराग्नी पशवो देवसꣳसदमागमन् ।
तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इत्यन्तराऽग्नी तिष्ठञ्जपेत् ।

अध्वर्युः—मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमुरुगोपमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन् ।
इति गार्हपत्यं महद्भिर्यज्ञियैः काष्ठैः प्रज्वालयेत् ।

यजमानः—इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः ।
ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इह पशवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः ।
तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इति गार्हपत्यमन्वाधीयमानमुपतिष्ठेत ।

अध्वर्युः—मयि देवा द्रविणमायजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
दैव्या होतारावनिषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः ।
इति दक्षिणाग्निं महद्भिर्यज्ञियैः काष्ठैः प्रज्वालयेत् ।

यजमानः—अयं पितॄणामग्निरवाड्ढव्या पितृभ्य आ ।
तं पूर्वः परिगृह्णाम्यविषं नः पितुं करत् ।
इत्यन्वाहार्यपचनमन्वाधीयमानमुपस्थाय विहारस्योत्तरत उपविश्य
इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इदमहमिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इदमहं वरुणज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इत्यन्वाहितेषु जपेत् ।

---

१ पौर्णमासꣳ हविरिदमेषां मयि, इति पौर्णमास्याम् । विकृतिषु तु आग्रयणीयꣳ हविः, इत्यादिनामवतीष्विष्टिषु तेन तेन नाम्नोपलक्षणं कर्मणः कार्यम् ।

अध्वर्युः—इषे त्वोर्जे त्वा, इति पलाशशाखां शमीशाखां वा छित्त्वाऽप उपस्पृश्य

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसꣳस्कृताम् ।
बहुपर्णामशुष्काग्राꣳ हरामि पशुपामहम् । इति शाखामाहरेत् ।

यजमानः—पयस्वतीरोषधयः पयस्वद्वीरुधां पयः ।
अपां पयसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र सꣳसृज ॥

इत्यप आचम्य पुनः शुद्ध्यर्थमाचम्य, आहिताग्निरपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमुदङ्मुखोऽवस्थाय व्रतमुपैष्यन्त्समुद्रं मनसा ध्यात्वाऽग्नीन्देवानभिसंधाय (व्रतꣳ समुद्र तदुपैष्यामि, इति)

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
आदित्य व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।

इति जपित्वा

सम्राडसि व्रतपा असि व्रतपतिरसि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेन शकेयं तेन राध्यासम् । इत्यादित्यमुपतिष्ठेत ।

अध्वर्युः—वायवः स्थोपायवः स्थ, इति तया षडवराध्यान्वत्सानपाकृत्य

देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या
महेन्द्राय देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा
मा वः स्तेन ईशत माऽघशꣳसः ॥ इति गोचराय गाः प्रस्थाप्य

---

१ असोमयाजिनोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां च शाखाच्छेदनादिशाखोपगूहनान्तं कर्म न कार्यं सांनाय्याभावात् ।

सोमयाजिनः पौर्णमास्यां शाखाच्छेदनादिशाखोपगूहनान्तं कर्म न कार्यम् । पौर्णमास्यां सांनाय्याभावात् ।

२ असोमयाजिनाऽमावास्यायां पयस्वतीरित्यारभ्याऽऽदित्योपस्थानान्तं कर्म "आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि" इतिजपानन्तरं कार्यम् ।

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय[1] शरदो दुहानाः।
रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु । इति प्रस्थिता अनुमन्त्र्य
ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीः । इति यजमानगृहानभ्येत्य
यजमानस्य पशून्पाहि, इति पुरस्तात्प्रतीचीं[2] पश्चात्प्राचीं[3] वा शाखामुपगूह्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ।
इत्युत्तरेण गार्हपत्यं निहितमसिदमश्वपर्शुं वाऽऽदाय
यज्ञस्य घोषदसि, इति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य
प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः।
इति गार्हपत्येऽसिदं प्रतितप्य[4]ासिदं कमण्डलुं चाऽऽदाय
प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा त आवहन्ति
कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे । उर्वन्तरिक्षमन्विहि।
इति प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिद्दर्भमयं बर्हिराहरेत्तद्यथा[5]—

---

१ महेन्द्रयाजिनोऽपि शतं महेन्द्रायेति न वक्तव्यम् । शतसंवत्सरसंबन्धि-दोहनाभिधानेनाऽऽवर्तमानप्रयोगनिर्देशस्यासमवेताभिधायित्वात् । २ अनसोऽग्न्यागारस्य वाऽप्रत्यगग्राम् । ३ अनसः पुरस्तादग्न्यागारस्य वा परतो वा प्रागग्राम् ।
४ अश्वपर्शोः प्रतितपनं नास्ति । न पर्शुमिति सूत्रात् १ । ३ । ४ । आ० श्रौ० सू०
५ मन्त्रपूर्वकमेव सर्वं बर्हिराहर्तव्यम् । इति मुख्यः पक्षः । गौणपक्षस्तु यत्र यत्र मन्त्रपूर्वकक्रियाया असंभवस्तत्र तत्र लौकिकरीत्या तां क्रियां संपाद्य पश्चान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति । संभवन्ती क्रियाऽपि तत्र कार्या । तया हि संस्कृतं द्रव्यं यज्ञियं भवति । तथा च भारद्वाजोऽप्याह—“ छिन्ने छेदनमन्त्रा लूने लवनमन्त्रा दुग्धे दोहनमन्त्राः पिष्टे पेषणमन्त्राः, इति । कात्यायनोऽपीम-मेवार्थं कल्पयांबभूव—“ खातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुष्क्रियासंभवात् ”
कर्कः—सूत्रार्थस्तु खाते यूपावटे, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु, पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि दग्धे महावीरे । तत्र यजुष्क्रिया, कुत एतद्द्वारा-भावात् । क्रियाद्वारको मन्त्र इति । एतच्चासंभवविषय एव द्रष्टव्यम् ।
याज्ञिकाः—एतेषु यूपावटादिषु लोकसिद्धेष्वपि गृहीतेष्वपि यजुष्क्रिया यजु-र्युक्ता क्रिया यथाकथंचित्कर्तव्या । कुतः ? संभवात् । संभवति हि यथा-कथंचिद्यजुष्क्रिया । अथवा, असंभवादिति सूत्रच्छेदः । अन्यस्याः क्रियायाः कर्म-मध्येऽसंभवात् । यदा च पशौ यूपाहरणार्थं संनिकृष्टेऽलाभाद्देशान्तरे विप्र-कृष्टे गम्यते तदा प्रधानकालविरोधो भवति यदा चैकदीक्षापक्षस्तदा महावीरोखा-दिकमेकेनाह्ना निष्पादयितुं न शक्यत इत्याहुः ।

देवानां परिषूतमसि वर्षवृद्धमसि, इति यावदलं परिगृह्य
अतिसृष्टो गवां भागः । इत्येकां द्वे तिस्रो वा नाडीरुत्सृज्याप उप-
स्पृश्य, इदं देवानाम्, इति परिगृहीतानभिमृश्य
इदं पशूनाम्, इत्यतिसृष्टानभिमृश्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
बर्हिर्देवसदनमारभे । इति विशाखेषु दर्भान् सꣳस्पृश्य
देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा तिर्यक्, इति सव्यहस्तेन बर्हिर्गृहीत्वा
पर्व ते राध्यासम्, इत्यसिं पर्वण्यधिनिधाय
आच्छेत्ता ते मा रिषम्, इति संनखं मुष्टिं लूत्वाऽप उपस्पृश्य
पृथिव्याः संपृचः पाहि, इत्यनधो निदध्यात् । स प्रस्तरः । देवस्य
त्वेत्यादि पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यन्तं त्रिरावर्तयेत् । तदेकं निधनमेवं
त्रीणि निधनानि लूत्वा

देवबर्हिः शतवल्शं विरोह, इत्यालवानभिमृश्य
सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेम, इत्यात्मानं प्रत्यभिमृश्याप उपस्पृश्य
अदित्यै रास्नाऽसि इति शुल्बं कृत्वा
अयुपिता योनिः, इति प्रतिसंदध्याद्देवं त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं
कृत्वा

अदित्यै रास्नाऽसि, इत्युदगग्रं वितत्य
सुसंभृता त्वा संभरामि, तस्मिन्निधनानि संभृत्य प्रतिनिधनं
मन्त्रमावर्तयित्वा

अलुभिता योनिः, इत्युत्तमे निधने प्रस्तरमत्याधाय
इन्द्राण्यै संनहनम्, इति संनह्य
पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु, इति ग्रन्थिं कृत्वा
स ते माऽऽस्थात्, इति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं पश्चात्प्राञ्चं वा ग्रन्थिमुपगूह्य
आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः ।
बर्हिः सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभे । इति बर्हिरालभ्य

इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे, इत्युदादाय

बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि, इति शीर्ष्णि अधिनिधाय

प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा त आवं-
हन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे। उर्वन्तरिक्ष-
मन्विहि। इति प्रत्येत्य

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि, इत्यन्तर्वेदि परिधिदेशेऽनधः
सादयित्वा पौर्णमास्यां. अतःपरं पत्नी:.

बर्हिरसि देवंगमम्, इत्यासन्नमभिमन्त्र्य

देवंगममसि, इति यथोपसादनकाले प्राचीनमुपसादयितुं योग्यं भवे-
त्तथाऽनधो निधाय तूष्णीं दर्भदेशं गत्वा

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा
तासां पर्व राध्यासं परिस्तरमाहरन्।

इति परिस्तरणमुष्टिमाहृत्य पर्वण्यसिदमधिनिधाय

अपां मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवꣳ शिवमस्तु मे
आच्छेत्ता वो मा रिषं जीवानि शरदः शतम्। इति छित्त्वाऽप
उपस्पृश्य

अपरिमितानां परिमिताः संनह्ये सुकृताय कम्।
एनो मा नि गां कतमच्च नाहं पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु।

इति संनह्य तूष्णीं परिभोजनीयार्थान्दर्भानुलपराज्यर्थांश्च छित्त्वाऽप उप-
स्पृश्य संनह्याऽऽहृत्य निधाय त्रिधातु पञ्चधातु वा तूष्णीं शुल्बं कृत्वा
अदित्यै रास्नाऽसि इत्युदगग्रं वितत्य

---

१ एतस्मिन्समये पौर्णमास्यां सोमयाजिनाऽसोमयाजिना च पत्नस्वती-
त्यारभ्याऽऽदित्योपस्थानान्तं कार्यम्। प्रयोगस्तु प्राक्प्रदर्श्यैव। २ असिदाधिनि-
धानं राध्यासमिति पदोच्चारणानुपदमेव कार्यम्। तल्लिङ्गाभिधाने क्रियानुष्ठानमिति
हेतुः सर्वत्रात्रोह्यः। ३ आच्छेत्ता, इति पदोच्चारणानुपदमेवाऽऽच्छेदनं कार्यम्।
४ संनह्य इति पदोच्चारणानुपदमेव संनहनं कार्यम्।

खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुमिध्मं तूष्णीं छित्वाऽप उपस्पृश्य

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् ।
ततस्त्वामेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता ।
त्रीन्परिधींस्तिस्रः समिधो यज्ञायुरनुसंचरान् ।
उपवेषं मेक्षणं धृष्टिं संभरामि सुसंभृता " इति शुल्ब इध्मं

संभृत्य

कृष्णोऽस्याखरेष्ठो देव पुरश्चर सघ्यासं त्वा

इति संनह्यपुरस्तात्प्रत्यञ्चं पश्चात्प्राञ्चं वा ग्रन्थिमुपगुह्यानधो निधायेध्म-प्रव्रश्चनानि च पूर्वं बर्हिःस्थापिते देशे निधाय

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः ।
अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि विद्वान्त्वया होता संतनोत्यर्धमासान् ।

दर्भाणां वत्सजान्वाकृतिं धान्यावपनार्थं तृणपुञ्जसंनिवेशविशेषाकृतिं वा त्रिवृच्छिरसं वा वेदं कृत्वा शुल्बात्प्रादेशे परिवास्याप उपस्पृश्य वेदपरिवासनानि [1] निधाय देवस्य त्वेत्यादि प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वाऽन्तर्वेदि शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्रशात्य मूलतः शाखां परिवास्य

उपवेषोऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् ।
इन्द्राय हविः कृण्वन्तः शिवः शग्मो भवासि नः । इत्युपवेषं

कृत्वा तृतीयस्यै दिवो गायत्रिया सोम आभृतः
सोमपीथाय संनयितुं वक्ल मन्तरमाददे ।

---

१ सोमयाजिनोऽसोमयाजिनश्च पौर्णमास्यां तु वेदपरिवासननिधानानन्तरं यस्य कस्य चिद्यज्ञियकाष्ठस्य मन्त्रेणोपवेषः कार्यः । वेदिकरणं तु यथाप्रयोगशास्त्रमग्रे वक्ष्यते । अन्तर्वेदि शाखाया इत्यारभ्य हव्यशोधन इति यजमानानुमन्त्रणान्तं कर्म नास्ति । सांनाय्याभावात् । २ असोमयाजिनोऽमावास्यायां 'प्रागुत्तरात्परिग्राहाद्वेदिकर्म कृत्वा यस्य कस्यचिद्यज्ञियकाष्ठस्य मन्त्रेणोपवेषः कार्यः' । अन्तर्वेदि शाखाया इत्यारभ्य हव्यशोधन इत्यन्तं यजमानानुमन्त्रणान्तं कर्म नास्ति ।

इति परिवासनशकलमादाय प्रज्ञातं निधाय त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं कृत्वा

वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

इति शाखाया मूले दर्भाणां मूलानि शाखाया अग्रे दर्भाणामग्राणि विना ग्रन्थिं लङ्घयेत् ।

यजमानः—**त्रिवृत्पलाशे दर्भ इयान्प्रादेशसंमितः ।**

यज्ञे पवित्रं पोतृतमं पयो हव्यं करोतु मे ।

इमौ प्राणापानौ यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः ।

आप्याययन्तौ संचरतां पवित्रे हव्यशोधने ।

इति शाखापवित्रयोः सङ्गे क्रियमाणेऽनुमन्त्रयेत् । समूहन्त्यग्न्यगारमुपलिप्यन्त्यायतनानि अलं कुर्वाते यजमानः पत्नी च नवे सांनाय्यकुम्भ्यौ यावच्छर्करं गोमयेनाऽऽलिप्ते भवतः ।

इत्यन्वाधानम् ।

अमावास्यायामपराह्ण आश्वलायनीयैरग्निहोत्रचन्द्रिकायां प्रदर्शितरीत्याऽनुष्ठेयः पिण्डपितृयज्ञः । एवमेवाऽऽपस्तम्बीयैरपि स्वसूत्रानुसारम् । ततो भोजनममाषममांसं समाज्येनाश्नीयातां तदभावे दध्ना पयसा वा । तिलवर्जं सर्वं कौषधान्यवर्जम् ।

यजमानः—**पयस्वतीरोषधयः पयस्वद्वीरुधां पयः ।**

---

१ पवित्रपलाशयोरभिधानपक्षे शमीशाखायां निवृत्तिः । पयसि चरुं दधनि चरुमिति तदुभयप्राधान्यात् । इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ, इति पवित्राभिधानादनिवृत्तिर्वा । पलाशे दर्भ इति पलाशस्याधिकरणत्वेन निर्देशात्पवित्रपरत्वान्मन्त्रस्यानिवृत्तिः । इत्युभयथा विदुषां प्रवृत्तेः सत्त्वान्निवृत्त्यनिवृत्त्योर्विकल्प एव रमणीयः । वयं तु यथापरम्परमनुष्ठेयमिति वदामः । एतेन तृतीयस्यै दिवो, इमौ पर्णं चेत्यादयोऽपि व्याख्याता वेदितव्याः ।

२ समूहन्तीति बहुवचने चोदिते यजमानः पत्नी च प्रवृत्ते कर्मणि अध्वर्योः सहायभूतौ । अलंकरणमायतनानां नाऽऽत्मनोः कुर्वाते इत्यात्मनेपददर्शनात् । आदधीयातामिति दर्शनादग्निसमवेतत्वेऽप्याधानस्य ।

३ सोमयाजिनोऽसोमयाजिनश्च पौर्णमास्याम् । अमावास्यायामसोमयाजिनश्च नवे सांनाय्येत्यादिकुम्भीसंस्कारो नास्ति । सांनाय्याभावात् ।

अपां पयसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र सꣳसृज।

प्राणाय स्वाहा। इति प्राणाग्निहोत्रकाले प्रथमं ग्रासं भक्षयेत्।

पत्न्यपि प्रथमग्रासं पयस्वतीति मन्त्रेण भक्षयेत्। यवाग्वा[1] पयसा वा स्वयं यजमानः पर्वण्यग्निहोत्रं जुहुयात्। अग्निहोत्रोच्छेषणमातञ्चनार्थं निदध्यात्।

नास्यैताꣳ रात्रिं कुमाराश्च न पयसो लभन्ते। हुते सायमग्निहोत्रे सायंदोहं दोहयेत्।

अध्वर्युः—आहवनीयं परिस्तीर्य सांनाय्यपात्राणि प्रक्षाल्योत्तरेणाऽऽहवनीयं दर्भान्सꣳस्तीर्य

कुम्भीꣳ शाखापवित्रम्, **अभिधानीं विदाने, दारुपात्रं दोहनम-यस्पात्रं** दारुपात्रं वा पिधानार्थम्, **अग्निहोत्रहवणीमुपवेषम्, पर्ण-वल्कं च तृणं** चेति द्वंद्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुज्य समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कृत्वा

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ वायुर्वो मनसा पुनातु।

इति तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय (दर्भयोर्दात्रस्य च मध्ये कृत्वा) तेन सह च्छित्त्वा (नखेन न च्छिन्द्यात्, न नखेनेति सूत्रात्)।

विष्णोर्मनसा पूते स्थः।

इत्यद्भिरनुमृज्य तत्पवित्रान्तर्हितायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम्—

देवो वः सवितोत्पुनातु, इति प्रथममुत्पूय

अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति द्वितीयमुत्पूय

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति तृतीयमुत्पूय

आपो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं धत्त युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये

---

१ संनयतो यजमानस्य तु यवाग्वैव होमः। न पयसा। एवं व्यवस्थित-विकल्पोऽयम्। विवृतोऽयं विषयो भाष्यवृत्तौ प्रथमे प्रश्न एकादशकण्डिकासूत्र-

प्रोक्षिताः स्थ । इत्यभिमन्त्र्योत्तानानि पात्राणि पर्यावर्त्य

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै ।

इति सपवित्रेण पाणिना सर्वाभिरद्भिस्त्रिः प्रोक्ष्य सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम्, प्रज्ञाते पवित्रे निदध्यात् ।

यजमानः—आपो देवीः शुद्धाः स्थेमा पात्राणि शुन्धत ।

उपातङ्क्याय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धत ।

देवेन सवित्रोत्पूता वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

गां दोहपवित्रे रज्जुꣳ सर्वा पात्राणि शुन्धत ।

इति प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्र्य

एता आचरन्ति मधुमद्दुहानाः प्रजावतीर्यशसो विश्वरूपाः ।

बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व इन्द्रो रमयतु गावः ।

इति गा आयतीः प्रतीक्षेत ।

अध्वर्युः—निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्तोऽघशꣳसः । इत्याहवनीये सांनाय्यपात्राणि प्रतितप्य

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ, इत्युपवेषमादाय

निरूढं जन्यं भयं निरूढाः सेना अभीत्वरीः ।

इत्याहवनीयादुदीचोऽङ्गारान्ना(ना)हवनी[या]यतन एव निरुह्य

मातरिश्वनो घर्मोऽसि द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि

परमेण धाम्ना दृꣳहस्व मा ह्वाः । तेषु कुम्भीमधिश्रित्य

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्व, इति प्रदक्षिणमङ्गारैः पर्यूह्य

वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

इति तस्यां कुम्भ्यां प्रागग्रꣳ शाखापवित्रमत्याधाय कुम्भीमन्वारभ्य वाचं नियम्य पवित्रं वा धारयन्स्यात् ।

दोग्धा—अदित्यै रास्नाऽसि, इत्यभिधानीमाददीत ।

यजमानः—त्रयस्त्रिꣳशोऽसि तन्तूनां पवित्रेण सहाऽऽगहि ।

शिवेयꣳ रज्जुरभिधान्यघ्न्यामुपसेवताम् ।

दोग्धा—पूषाऽसि, इति वत्सं बध्नीयात्।

अध्वर्युः—उपसृष्टां मे प्रब्रूतात्। इति दोग्धारं संप्रैषं दद्यात्।

दोग्धा—उपसृजामि, इत्यध्वर्युमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः।

इति वत्समुपसृजेत्।

यजमानः—अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः।

ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम्।

इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत्।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट। इति यजमानं संप्रैषं कुर्यात्।

यजमानः—सांनाय्यं मा विलोपि यद्युपसृष्टां विहारं चान्तरेण व्यवेयात्तदा ब्रूयात्।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः।

ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम्।

इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात्। अत्र दोहने शूद्रस्याभ्यनुज्ञानात्तस्य मन्त्राः सन्त्येव।

यजमानः—द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम्।

धाता सोमेन सह वातेन वायुः। यजमानाय द्रविणं दधातु।

इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीꣳ सुवर्विदम्।

तदिन्द्राग्नी जिन्वतꣳ सूनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु।

इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत्।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत्।

---

१ एकेन निदानेन गोः पादौ बद्ध्वा, अन्येन निदानेन गोः पूर्वपाद-

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम् ।
इति दोग्धारं पृच्छेत् ।

दोग्धा—गङ्गाम्, इति निर्दिश्य
यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम् । इति प्रत्याह ।

अध्वर्युः—सा विश्वायुः, इति निर्दिष्टां गामनुमन्त्र्य
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपुवा ।
इति कुम्भ्यां तिरः पवित्रमासिच्य (पय आदायाऽऽसिञ्चति) ।
हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवी-
भ्याम् । इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयेत् ।

यजमानः—अग्नये बृहते नाकायेदं न मम । द्यावापृथिवीभ्यामिदं न
मम । इति त्यजेत् ।

दोग्धा—पूषाऽसि, इति वत्सं बध्नीयात्

अध्वर्युः—उपसृष्टां मे प्रब्रूतात्, इति दोग्धारं संप्रैषं दद्यात् ।

दोग्धा—उपसृजामि । इत्यध्वर्युमामन्त्र्य
अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला
भवन्तीः । इति वत्समुत्सृजेत् ।

यजमानः—अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला
भवन्तीः ।
ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् ।
इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट, इति यजमानं
संप्रेष्येत् ।

यजमानः—सांनाय्यं मा विलोपि, यद्युपसृष्टां विहारं चान्तरेण व्यवेयात्
तदा ब्रूयात् ।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य
अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः

यजमानः—अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः।
ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम्। इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत्।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट, इति यजमानं संप्रेष्येत्।

यजमानः—सांनाय्यं मा विलोपि। यद्युपसृष्टां विहारं चान्तरेण व्यवेयात्तदा ब्रूयात्।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य
अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः।
ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम्।
इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात्।

यजमानः—द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम्। धाता सोमेन सह वातेन वायुः। यजमानाय द्रविणं दधातु।
इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य
उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीꣳ सुवर्विदम्।
तदिन्द्राग्नी जिन्वतꣳ सूनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु।
इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत्।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत्।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम्। इति दोग्धारं पृच्छेत्।

दोग्धा—सरस्वतीम्, इति निर्दिश्य
यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम्, इति प्रत्याह।

अध्वर्युः—सा विश्वकर्मा, इति निर्दिष्टां गामनुमन्त्र्य
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा।
इति कुम्भ्यां तिरः पवित्रं पय आसिच्य

ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम्।
इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात्।

यजमानः—द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम्। धाता सोमेन सह वातेन वायुः। यजमानाय द्रविणं दधातु।
इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य
उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीꣳ सुवर्विदम्।
तदिन्द्राग्नी जिन्वतꣳ सूनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु।
इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत्।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत्।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम्। इति दोग्धारं पृच्छेत्।

दोग्धा—यमुनाम्, इति निर्दिश्य
यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम्। इति प्रत्याह।

अध्वर्युः—सा विश्वव्यचाः। इति निर्दिष्टां गामनुमन्त्र्य
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा।
इति कुम्भ्यां तिरः पवित्रं पय आसिच्य
हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्। इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयेत्।

यजमानः—अग्नये बृहते नाकायेदं न मम। द्यावापृथिवीभ्यामिदं न मम।

दोग्धा—पूषाऽसि, इति वत्सं बध्नीयात्।

अध्वर्युः—उपसृष्टां मे प्रब्रूतात्, इति दोग्धारं संप्रैषं दद्यात्।

दोग्धा—उपसृजामि इत्यध्वर्युमामन्त्र्य
अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः।
इति वत्समुपसृजेत्।

यजमानः—अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः।
ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम्। इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत्।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट, इति यजमानं संप्रेष्येत्।

यजमानः—सांनाय्यं मा विलोपि। यद्युपसृष्टां विहारं चान्तरेण व्यवेयात्तदा ब्रूयात्।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य
अयक्ष्मा वः प्रजया सꣳसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः।
ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम्।
इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात्।

यजमानः—द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम्। धाता सोमेन सह वातेन वायुः। यजमानाय द्रविणं दधातु।
इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य
उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीꣳ सुवर्विदम्।
तदिन्द्राग्नी जिन्वतꣳ सूनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु।
इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत्।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत्।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम्। इति दोग्धारं पृच्छेत्।

दोग्धा—सरस्वतीम्, इति निर्दिश्य
यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम्, इति मत्याह।

अध्वर्युः—सा विश्वकर्मा, इति निर्दिष्टां गामनुमन्त्र्य
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा।
इति कुम्भ्यां तिरः पवित्रं पय आसिच्य

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्। इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयेत्।

यजमानः—अग्नये बृहते नाकायेदं न मम। द्यावापृथिवीभ्यामिदं न मम। इति तिस्रो दोहयित्वा

बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनः। वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पताम्।

इति त्रिवारं दोग्धारं प्रति संप्रैषमुक्त्वा वाचं विसृज्यानन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वा दोहनेऽप आनीय

संपृच्यध्वमृतावरी रूर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये इति कुम्भ्याᳲ संक्षालनमानीयाविष्यन्दयन्सुश्रृतं कृत्वा

दृᳲह गा दृᳲह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषत्। इति वर्त्म कुर्वन् प्रागुद्वास्योदक्प्रागुदग्वा

सोमेन त्वाऽऽतनच्मि महेन्द्राय दधि। इति दध्ना शीतबुध्नं पय आतच्य

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनु संतनोमि। इत्यग्निहोत्रोच्छेषणमन्ववधाय

अयं पयः सोमं कृत्वा स्वां योनिमपिगच्छतु।

पर्णवल्कः पवित्रᳲ सौम्यः सोमाद्धि निर्मितः। इति परिवासनशकलमन्ववधाय

आपो हविःषु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ। एवमस्मिन्यज्ञे यजमानाय जागृत। इत्ययस्पात्रे दारुपात्रे वाऽप आनीय

अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापिदधाम्यहम्।

अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरते। इति तेनापिदध्यात्।

यजमानः—अम्मन्मयं देवपात्रं यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयुज्यताम्।

तिरः पवित्रमतिनीता आपो धारय माऽतिगुः। इति जपेत्।

अध्वर्युः—यदि मृन्मयेनापिदध्यात्तृणं काष्ठं वाऽपिधाने क्षिप्त्वा

विष्णो हव्यᳲ रक्षस्व, इति कुम्भीमनधो निधाय

इमौ पर्णं च दर्भं च देवानाꣳ हव्यशोधनौ ।

प्रातर्वेषाय गोपाय विष्णो हव्यꣳ हि रक्षसि । इति प्रज्ञातꣳ

शाखापवित्रं निधाय ।

वायवः स्थोपायवः स्थ । इति तयैव शाखया दर्भैर्वा षट्कृत्वः

प्रातर्दोहाय वत्सान्मातृभ्यः सकाशात्पृथक्कृत्य

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु ।

अपाꣳ रस ओषधीनाꣳ सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु

कामदुघा अमुत्रामुष्मिँल्लोके । इत्यग्नीधे संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—तूष्णीं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयानुदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैः परिस्तृणीयात् । अथवाऽध्वर्युः स्वस्मादन्यस्य परिस्तरितुरवचनात्स्वयमात्मानमनुजानीयादितिवदात्मन एव संस्कारार्थः संप्रैषः । तेन स्वयमेव प्रैषमुक्त्वा पूर्वोक्तक्रमेण तूष्णीं गार्हपत्यादीन्परिस्तृणीत । अथवा

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु ।

अपाꣳरस ओषधीनाꣳ सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु

कामदुघा अमुत्रामुष्मिँल्लोके ।

इति गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयानुदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैः प्रत्यग्नि मन्त्रमावर्त्य परिस्तृणीयात् ।

यजमानः—उभावग्नी उपस्तृणते देवता उपवसन्तु मे

अहं ग्राम्यानुपवसामि मह्यं गोपतये पशून् ।

इति सायं परिस्तीर्यमाणेषु जपित्वा

---

१ आरण्यं सायमाशेऽश्नात्यमाषममाꣳसमपि वा काममा मार्गादा मधुन आ प्राशातिकात् । अपो वा न वा किंचित् । न तस्य सायमश्नीयाद्येन प्रातर्यक्ष्यमाणः स्यात् । आरण्यायोपवत्स्यन्नपोऽश्नाति न वा । अमावास्यां रात्रिं जागर्ति अपि वा सुप्यादुपरि त्वेव न शयीत । अपि वोपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यात् । आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शेते ।

आपस्तंबीययजमानः—कर्ममध्ये यदा जज्ञम्भते तदा प्रायश्चित्तार्थम्—

मयि दक्षक्रतू इति ब्रूयात् ।

आश्वलायनीयो यजमानः—कर्ममध्ये क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकगन्धमाघ्राय, अक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने चैतस्मान्निमित्तादृके—

सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां

[illegible] ॥ इति [illegible] ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्तृतीयेषु त्रिरेकादशा इह माऽवत इदं शकेयं यदिदं करोम्यात्मा करोत्वात्मने ।

इदं करिष्ये भेषजमिदं मे विश्वभेषजा अश्विना प्रावतं युवम् ।

इति जपित्वोपवसेत् । सद्यस्कालायां तु देवा देवेष्विति मन्त्रो जप्य उभावग्नी इति तु न जप्यः । अन्वाधानदिने सायं यद्यपरिस्तीर्णा भवेयुरग्नयस्तदा यजनीयेऽहनि हस्तावनेजनानन्तरं पूर्वोक्तपरिस्तरणान्यतमप्रकारेण परिस्तीर्याः ।

इत्यन्वाधानदिनकृत्यम् ।

यजमानः—प्रागुदयादमावास्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयेत् । तत्रोदितहोमेऽपि प्रागुदयात्प्रक्रमोऽमावास्यायाः । तन्त्रमध्येऽपि स्वकालेऽग्निहोत्रं जुहुयात् ।

अध्वर्युः—कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयम् । इति हस्താवनिज्य

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्य ।

इति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुल्पराजीमाऽऽहवनीयादास्तीर्य तूष्णीं दक्षिणामुत्तरां चाऽऽस्तीर्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयं पूर्वं ब्रह्मणोऽपरं यजमानस्येत्यासने प्रकल्प्योत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्संस्तीर्य

स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च

---

१ उदित आदित्येऽग्निहोत्रादनन्तरं पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयेत् । अग्रे समानम् ।

२ आश्वलायनीययजमानस्य पौर्णमास्याम् ३० (आग्नेयानि ८ । अग्नीषोमीयाणि ११ । ऐन्द्रवैमृधानि ११ + ११ + ८ = ३०)

आश्वलायनीययजमानस्य दर्शे (असोमयाजिनः) १९ (आग्नेयानि ८ ऐन्द्राग्नानि ११ = १९)

आपस्तम्बीययजमानस्य दर्शे (,, ,,) १९ (,, ,,)

आश्वलायनीय-सोमयाजिनः दर्शे ८ (आग्नेयान्यष्टौ)

आपस्तम्बीययजमानस्य सोमयाजिनः ८ (,, ,,)

,, ,, पौर्णमास्यामसोमयाजिनः १९ (आग्नेयानि ८ ऐन्द्रवैमृधानि ११ = १९)

शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला च ।

इति द्वंद्वं न्यञ्चि दशापराणि पात्राणि प्रयुज्य (अपराणि गार्हपत्यमुत्तरेण) ।

स्रुवं जुहूमुपभृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्राशित्र-हरणमिडापात्रं प्रणीताप्रणयनम् ।

इति दश पूर्वाणि पात्राणि प्रयुज्य (पूर्वाणि—आहवनीयमुत्तरेण) ।

योक्त्रं मदन्तीं मेक्षणं वेदाग्राणि अन्वाहार्यस्थालीमुपवेषं पिष्टलेपफलीकरणपात्रं[1] कुम्भीः शाखापवित्रमभिधानीं निदाने दारुपात्रं दोहनम् इति तान्युत्तरेण द्वंद्वं न्यञ्चि प्रयुञ्जीत ।

<u>अध्वर्युयजमानौ</u>—भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे । इति ब्रह्माणं वृणीताम् ।

---

१ "सोमयाजिनोऽसोमयाजिनः पौर्णमास्यामसोमयाजिनश्चामावास्यायां पिष्टले-पफलीकरणपात्रं दर्भं च" इत्यासादनम् । कुम्भ्यादिदोहनपात्रान्तानां पात्राणां निवृत्तिः । सांनाय्याभावात् । पात्रासादनानन्तरं समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेश-मात्रौ पवित्रे कृत्वा

पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुर्वो मनसा पुनातु । इति तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय (दर्भयोर्दात्रस्य च मध्ये कृत्वा) तेन सह छित्त्वा (नखेन न छिन्द्यात्—न नखेनेति सूत्रात्)

विष्णोर्मनसा पूते स्थः, इत्यद्भिरनुमृज्य ब्रह्माणं वृणीयात् । ब्रह्मव-रणमेवाध्वर्युयजमानकर्तृकं पवित्रकरणं तु अध्वर्युकर्तृकमेव)

ब्रह्मा—प्रागुदगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणाद्वृद्धि-
द्वारं प्रविश्य समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वाऽग्रेणाऽऽहवनीयं परीत्य दक्षिणत
आहवनीयस्योदङ्मुखः स्थित्वा

निरस्तः परावसुः । इति स्वायतनादङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां दर्भं
नैर्ऋत्यां निरस्याप उपस्पृश्य

इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि । इत्युपविश्य

बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय,
इति जपेत् ।

यजमानः—तूष्णीं निरसनोपवेशने कृत्वा स्वासन उपविशेत् ।

अध्वर्युः—वानस्पत्योऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व ।

---

१ आपस्तम्बब्रह्मा—वृतो वेदेरुत्तरतस्तिष्ठन्

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा
प्रसूत आर्त्विज्यं करिष्यामि देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं
दैव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री
त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभेऽनुष्टुक्पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजाप-
तये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेदेवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्र-
ह्मणे ब्रह्म भूर्भुवः सुवर्बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽहं मनुष्याणां बृह-
स्पते यज्ञं गोपाय । इति जपित्वाऽपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्यो-
दङ्मुखः स्थित्वा

निरस्तः परावसुः सह पाप्मना । इत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां स्वास-
नात्तृणं प्रत्यग्दक्षिणा निरस्याप उपस्पृश्य

इदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा बृह-
स्पतेः सदने सीदामि तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृ-
थिव्यै, इत्युपविशेत् ।

आहवनीयमभ्यावृत्याऽऽस्ते । कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छेत् । मन्त्रवत्सु वा
कर्मसु यथाकामी तूष्णीकेषु । यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं व्याहृतीश्च जपित्वा
वाचं यच्छेत् ।

इति प्रणीताप्रणयनं चमसमाद्भिः परिक्षाल्य सायंदोहैकालिकपवित्रान्त-र्हितं चमसमपरेण गार्हपत्यं निधाय

अनया पृथिव्याऽपो ग्रहीष्यामि । इति पृथिवीं मनसा ध्यात्वा

को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि तस्मै वो गृह्णामि पोषाय वः । इति तस्मिंश्चमस उपबिलमप आनीय

अनया पृथिव्याऽपो गृह्णामि, इति पृथिवीं मनसा ध्यात्वा

देवो वः सवितोत्पुनातु, इति प्रथममप उत्पूय

अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति द्वितीयमुत्पूय

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति तृतीयमुत्पूय

आपो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं धत्त युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थ । इत्यभिमन्त्र्य

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छ । इति संप्रैषं कुर्यात् ।

ब्रह्मा[१]—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पति प्रसूतः । इति जपित्वा ओ ३ म् प्रणय, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युयजमानौ—प्रणीयमानासु सतीष्वप्सु हविष्कृदेहीति प्रैषोच्चारणप-र्यन्तं वाचं यच्छतः ।

अध्वर्युः—को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयानि यज्ञꣳ सꣳसादयन्तु नः ।

इरंमदन्तीर्घृतपृष्ठा उदाकुः सहस्रपोषं यजमाने न्यञ्चतीः ।

इति सम प्राणैर्धारयमाणः स्फ्येनोपसंगृह्य स्फ्यमधस्तात्कृत्वाऽविषिञ्च-न्हरेत् ।

---

१ असोमयाजिनः सोमयाजिनः पौर्णमास्याममावास्यायामसोमयाजिनश्च सायं-दोहकालिकपवित्राभावात्तात्कालिककृतपवित्रान्तर्हितमिति विशेषोऽनुसंधातव्यः ।

२ आपस्तम्बब्रह्मा—प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तऋषीणाꣳ सुकृतां यत्र लोकास्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपांशु जपमुक्त्वा—ओ ३ म् प्रणय, इत्युच्चैरभ्यनुजानीयात् ।

अनया पृथिव्याऽपः प्रणयानि, इति हरणसमये पृथिवीं मनसा ध्यायेत् ।

यजमानः—भूश्च कश्च वाक्चक्वं गौश्च वट् च खं च धूश्च नूश्च पूश्चै-
काक्षराः पूर्दशमा विराजो या इदं विश्वं भुवनं व्यानशुस्ता नो देवीस्तरसा संविदानाः स्वस्ति यज्ञं नयत प्रजानतीर्ब्रह्मपूताः स्थ ।

को वो युनक्ति स वो युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवयज्यायै ।

यः पुरस्तात्प्रसवन्त्युपरिष्टात्सर्वतश्च याः ।

ताभी रश्मिपवित्राभिः श्रद्धां यज्ञमारभे ।

इति प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—को वो युनक्ति स वो युनक्तु । इत्युत्तरेणाऽऽहवनीयमसंस्पृष्टा दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरभिच्छाद्य

संविशन्तां दैवीर्विशः पात्राणि देवयज्यायै । इति सपवित्रेण पाणिना पात्राणि संमृश्य (संमर्शनेऽसंभवतां पात्राणां मन्त्रमावर्तयेत्) ।

वानस्पत्याऽसि दक्षाय त्वा । इत्यग्निहोत्रहवणीमादाय

वेषाय त्वा, इति शूर्पमादाय

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः, इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्य

यजमान हविर्निर्वप्स्यामि, इत्यामन्त्रयेत् ।

यजमानः—ओ३म् निर्वप इत्युच्चैरनुजानीयात् ।

अध्वर्युः—उर्वन्तरिक्षमन्विहि, इति शकटायाभिप्रव्रज्य (शकटं त्वपरेण गार्हपत्यं प्रागीषमुदगीषं वा नद्धयुगं व्रीहिमद्यवमद्वाऽवस्थितं भवेत् ।)

---

१ प्रणीता अपः "को वोऽयोक्षीत्स वो विमुञ्चतु" इति मन्त्रोच्चारणरूपविमोकपर्यन्तम्, आहवनीयस्योत्तरेण स्थितास्ततस्थानान्न कम्पयेयुर्न प्रेरयेयुः । (अन्यत्र न नयेयुः) ।

२ प्रवसति यजमाने 'यजमान' इत्यस्य स्थाने "अग्ने" इत्यग्निमामन्त्रयेत् ।

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वामः । इति दक्षिणामुत्तरां वा युगधुरमभिमृश्य

त्वं देवानामसि सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं देवहूतमम् । इत्युत्तरामीषामालभ्य जपित्वा

विष्णुस्त्वाऽक्रꣳस्त । इति सव्ये चक्रे दक्षिणं पादमत्याधाय

अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वाः । इति शकटमारुह्य

उरु वाताय, इति परीणाहमपच्छाद्य

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिꣳसिषम् । इति पुरोडाशीयान्प्रेक्ष्य

निरस्तꣳ रक्षो निरस्तोऽघशꣳसः । इति यदन्यत्पुरोडाशीयेभ्यस्तन्निरस्यान्‌ उपस्पृश्य

ऊर्जाय वः पयो मयि धेहि । इति निरस्तमभिमन्त्र्य

चित्तिः स्रुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं बर्हिः । केतो अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सामाध्वर्युः । इति दशहोतारं व्याख्याय

शूर्पे पवित्रे निधाय तस्मिञ्छूर्पे

यच्छन्तां पञ्च । इति व्रीहीणां यवानां वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमोप्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं निर्वपेत्पवित्रवत्याऽग्निहोत्रहवण्या वा निर्वपेत् ।

यजमानः—अग्निꣳ होतारमिह तꣳ हुवे देवान्यज्ञियानिह यान्हवामहे ।

आयन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।

इति हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुप्तेष्वन्वोप्य ।

---

१ आश्वलायनीययजमानस्य पौर्णमास्याम् ।

यच्छन्तां पञ्च—इति व्रीहीणां यवानां वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमोप्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-

मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं निर्वपेत् ।

यजमानः—अग्निꣳ होतारमिह तꣳ हुवे देवान्यज्ञियानिह यान्हवामहे ।
आयन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुप्तेष्वन्वोप्य

यच्छन्तां पञ्च—इति व्रीहीणां यवानां वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमोप्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिन्द्राय वैमृधाय जुष्टं निर्वपामि, इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं निर्वपेत् ।

यजमानः—अग्निꣳ होतारमिह तꣳ हुवे देवान्यज्ञियानिह यान्हवामहे ।
आयन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुप्तेष्वन्वोप्यायं विशेषः, अन्यद्यावत्पुनर्विशेषोक्तिसमानम् ।

आपस्तम्बीयस्य यजमानस्यासोमयाजिनः पौर्णमास्यामग्नीषोमीयः पुरोडाशो न विद्यतेऽत एवाग्नीषोमीयपुरोडाशनिर्वापादि सर्वं लुप्यत एव । अन्यदिन्द्रवैमृधतन्त्रमाश्वलायनीयवत् ।

आपस्तम्बीययजमानस्य सोमयाजिनस्तु आश्वलायनीयवदेवाऽऽग्नेयाग्नीषोमीयैन्द्रवैमृधतन्त्रं कार्यम् । इति पौर्णमास्यां विशेषः ।

असोमयाजिनो दर्शे- आश्वलायनीययजमानस्याऽऽपस्तम्बीयस्य च समानमेव । तद्यथा

यच्छन्तां पञ्च, इति व्रीहीणां यवानां वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमोप्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं निर्वपेत् ।

यजमानः— अग्निꣳ होतारमिह तꣳ हुवे देवान्यज्ञियानिह यान्हवामहे ।
आयन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुप्तेष्वन्वोप्यान्यत्पर्ववद्यावद्विशेषोक्ति. इति ज्ञेयम् ।

इदं देवानाम् । इति निरुप्तानभिमृश्य

इदमु नः सह, इत्यवशिष्टानभिमृश्य

स्फात्यै त्वा नारात्यै, इति निरुप्तानेवाभिमन्त्र्य

इदमहं निर्वरुणस्य पाशात् , उपनिष्क्रम्य (किंचिच्चलित्वा)
स्वरभिव्यख्यम् । इति प्राङ्प्रेक्ष्य (प्राङ्—प्राचीं दिशम्)
सुवरभिविख्येषम् , इति सर्वं विहारमनुवीक्ष्य

वैश्वानरं ज्योतिः, इत्याहवनीयं वीक्ष्य

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । इति स्कन्नानभिमन्त्र्य
दृꣳहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योः । इति प्रत्यवरोह्य

उर्वन्तरिक्षमन्विहि, इत्याहृत्य

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यꣳ रक्षस्व[1] । इत्यपरेणाऽऽहवनीयमुपसादयेत् ।

यदि शकटस्थानीयायाः पात्र्याः सकाशान्निर्वपेत्तदेवम् । पात्र्या दक्षिणतः स्फ्यमुपधाय पात्र्यां पुरोडाशीयानोप्य तां शकटस्थानस्थामालभ्य

अहुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वाः, इत्यन्ताञ्छकटमन्त्राञ्जपित्वा (तत्रोरु वातायेत्यस्य मन्त्रस्य लोपः—शकटमन्त्राभावात् परिणाहस्य च शकटाङ्गाभावाच्च) मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्यारभ्याग्ने हव्यꣳ रक्षस्वेत्यन्तं कार्यम् ।

यजमानः—कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु इति सर्वं विहारमनुवीक्षेत ।

अध्वर्युः—सशूकायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीय
देवो वः सवितोत्पुनातु—इति प्रथममुत्पूय
अच्छिद्रेण पवित्रेण—इति द्वितीयमुत्पूय

---

१ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यꣳ रक्षस्वाग्नीषोमौ हव्यꣳ रक्षेथामिन्द्र वैमृध हव्यꣳ रक्षस्व, इति पौर्णमास्यां विशेषः ।

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यꣳ रक्षस्वेन्द्राग्नी हव्यꣳ

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः—इति तृतीयमुत्पूय

आपो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थ । इत्यभिमन्त्र्य

ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि, इति ब्रह्माणमामन्त्रयेत् ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः । इति जपित्वा

ॐ प्रोक्ष, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामि, इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं हविः प्रोक्ष्य पर्यावर्त्य (स्वात्मानं दक्षिणमावर्त्य) पात्राण्युत्तानानि कृत्वा

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै, इति सपवित्रेण पाणिना सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं पात्राणि प्रोक्ष्य

प्रोक्षणीशेषमग्रेण गार्हपत्यं निधाय

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे, इति कृष्णाजिनमादाय

अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः । इत्युत्करे कृष्णाजिनमूर्ध्वग्रीवं

---

१ आपस्तम्बब्रह्मा—प्रोक्ष यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तऋषीणाꣳ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपांशु जपमुक्त्वोच्चैः—

ॐ ३ प्रोक्ष, इत्यध्वर्युमनुजानीयात् ।

२ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय वैमृधाय वो जुष्टं प्रोक्षामि । इति पौर्णमास्यां विशेषः ।

दर्शे तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि । इति

बहिष्टाद्विशसनं त्रिरवधूय

आदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु इत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे वा कृष्णाजिनं प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तीर्य पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यानुत्सृजन्कृष्णाजिनम् ।

अधिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ।

इति तस्मिन्नुलूखलमधिवर्त्य (अधिवर्त्य—प्रतिष्ठाप्य) अनुत्सृजन्नुलूखलम् ।

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि ।

तस्मिन्नुलूखले त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं हविरोप्य

अद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिष्व ।

इति मुसलमादाय

हविष्कृदेहि—हविष्कृदेहि—हविष्कृदेहि—

इति हविष्कृतमाह्वयेत्

हविष्कृत्—**अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम्** । इति व्रीहीनवहन्यात् ।

अध्वर्युः—**उच्चैः समाहन्तवै,** इत्यग्नीधे संप्रैषं कुर्यात् ।

अग्नीत्—**देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे** । इति शम्यामादाय

इषमा वदोर्जमा वद द्युमद्वदत वयं संघातं जेष्म ।

इति दृषदुपले समाहनन्द्विर्दृषदि सकृदुपलायां त्रिः संचारयन्नवकृत्वः संपादयेत् । यत्र पर्यायसमाप्तिस्तत्रोपक्रमः । त्रिरावृत्तिर्मन्त्रस्य ।

अध्वर्युः—**वर्षवृद्धमसि,** इत्युलूखलस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शूर्पमुपहृत्य

---

१ यथाऽवधूयमानस्य बहिः पृष्ठभागो भवत्यन्तर्लोमभागस्तथेत्यर्थः ।

२ भसदमुपसमस्य—भसत्कटिप्रदेशः । उपसमस्य द्विगुणीकृत्य । कटिप्रदेशं पुरस्ताद्भागेनाधस्तात्प्रतीचीं गमयित्वाऽनन्तरप्रदेशेन सह द्विगुणितां कृत्वेत्यर्थः ।

३ समाहन्तवै—इत्यत्र " कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः " इति पाणिनिसूत्रात् कृत्यार्थे तवैप्रत्ययः । समाहन्तवै-समाहन्तव्यं ताडनीयमित्यर्थः ।

वर्षवृद्धाः स्थ, इत्यवहतान्पुरोडाशीयानभिमन्त्र्य
प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु, इति पुरोडाशीयाञ्छूर्प उदोप्य
परापूतꣳ रक्षः परापूता अरातयः—इत्युक्त्वा शूर्पेण तुषा-न्प्रोह्य
प्रविद्धꣳ रक्षः पराध्माता अमित्राः, इति तुषान्प्रस्कन्दतोऽनुमन्त्र्य
मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोप्य
रक्षसां भागोऽसि, इत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योत्तरमपरमवान्तरदेश-
वाऽऽवपेत् ।

यजमानः—रक्षोभ्य इदं न मम, इति त्यागमुक्त्वाऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—अद्भिः कपालꣳ संस्पर्श्य प्रज्ञातं निधायाप उपस्पृश्य
वायुर्वो विविनक्तु, इति सतुषवितुषान्पृथक्कृत्य
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातु इति पात्र्यां तण्डुला-न्प्रस्कन्द्य
अदब्धेन वश्चक्षुषाऽवपश्यामि रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजा-स्त्वाय चक्षुषो गोपीथायाऽऽशिषमाशासे । इत्यवेक्ष्य तण्डुलाना-दाय तूष्णीमुलूखले न्युप्य
त्रिष्फलीः कर्तवै, इति पत्नीꣳ संप्रेष्येत् ।

पत्नी-देवेभ्यः शुन्धध्वम्, देवेभ्यः शुन्धध्वम्, देवेभ्यः शुम्भध्वम् ॥
इति मन्त्रत्रयान्ते सुफलीकृतान्कुर्यात्तूष्णीं वा । फलीकरणं नाम कणापाकरणार्थस्तण्डुलावघातः ।

अध्वर्युः—फलीकरणं प्रज्ञातं निधाय तण्डुलान्प्रक्षाल्य[२]
त्रिष्फलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो अवशिष्यते ।
रक्षसां भागधेयमापस्तत्प्रवहतादितः ।
इति प्रक्षालनोदकं त्रिर्निनीयाप उपस्पृशेत् ।

---

१ अनारम्भुकत्वादिना पत्न्यामविद्यमानायां सत्यां कर्मण्यवहन्तारं परिकर्मिणं संप्रेष्येत् । ततः स एवावहन्यात् ।

२ लोकसिद्धपात्रेण तण्डुलान्प्रक्षाल्य निनयेत् यस्मात्कस्माच्चिदपि पात्रात्का-

यजमानः—रक्षोभ्य इदं न मम, इति त्यागं कृत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे । इति कृष्णाजिनमादाय

अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः । इत्युत्करे कृष्णाजिनमूर्ध्वग्रीवं बहिष्टाद्विशसनं त्रिरवधूय

अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु, इत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे वा कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तीर्य

पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यानुत्सृजन्कृष्णाजिनम् ।

दिवस्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ।

इति कृष्णाजिन उदीचीनकुम्ब्याꣳ शम्यां निधाय शम्यामनुत्सृजन्

धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु । इति शम्यायां दृषदमत्याधाय दृषदमनुत्सृजन्

धिषणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु । इति दृषद्युपलामत्याधाय

अꣳशवः स्थ मधुमन्तः, इति तण्डुलानभिमन्त्र्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान् । इति यावन्तस्तण्डुलाः सꣳस्प्रष्टुं शक्यन्ते तावतस्तण्डुलान्दृषदि त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमध्युप्य

---

१ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिवपाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टमधिवपामीन्द्राय वैमृधाय जुष्टमधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान् इति पौर्णमास्यां विशेषः । दर्शे तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टमधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान् ।

प्राणाय त्वा, इति प्राचीमुपलां (प्राप्य)

अपानाय त्वा, इति प्रतिचीमुपलां प्रोहत्य

व्यानाय त्वा, मध्यदेशे व्यवधार्य

प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा, इति संततं प्रेष्य

दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धाम्, इति प्राचीमन्ततोऽनुप्रोह्य

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातु। इति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्द्य

अदब्धेन वश्चक्षुषाऽवेक्षे, इत्यवेक्ष्य

असंवपन्ती पिष्टाणूनि कुरुतात्, इत्यवशिष्टतण्डुलार्थं पत्न्या दास्या वा प्रैषं कुर्यात्।

पत्नी दासी[1] वा—पिष्टानि चाणूनि कुर्यात्।

अध्वर्युः—पिष्टलेपं प्रज्ञातं निधाय

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ, इत्युपवेषमादाय

रक्षसः पाणिं दहाहिरसि बुध्न्यः, इत्युपवेषमभिमन्त्र्य

अपाग्नेऽग्निमामादं जहि, इत्याहवनीयात्प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्त्य

निष्क्रव्यादं सेध, इति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमत्रान्तरदेशं निरस्याप उपस्पृश्य

आ देवयजं वह—इति दक्षिणमवस्थाप्य

ध्रुवमसि पृथिवीं दृंहाऽऽयुर्दृंह प्रजां दृंह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह। इति तस्मिन्नङ्गारे मध्यमं पुरोडाशकपालमुपधाय

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातयः, इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय

धर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृंह प्राणं दृंहापानं दृंह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह।

इति मध्यमस्य पुरस्ताद्द्वितीयम्।

धरुणमसि दिवं दृंह चक्षुर्दृंह श्रोत्रं दृंह सजातानस्मै यज-

---

१ दासी—वेतनमगृहीत्वा द्विजशुश्रूषैव धर्म इति मन्यमाना शूद्रजातीया कुलपरम्परया द्विजशुश्रूषार्थं द्विजगृहे स्थिता दासीत्युच्यते।

मानाय पर्यूह तस्माद्द्वितीयात्पुरस्तात्तृतीयम् ।

चिदसि विश्वासु दिक्षु सीद, इति मध्यमस्य दक्षिणतश्चतुर्थम् ।

परिचिदसि विश्वासु दिक्षु सीद, मध्यमस्योत्तरतः पञ्चमम् ।

मरुताᳪ शर्धोऽसि मध्यमस्य पश्चात्षष्ठम् ।

धर्मासि दिशो दृᳪह योनिं दृᳪह प्रजां दृᳪह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह, इति दक्षिणस्य पुरस्तात्सप्तमम् ।

चितः स्थ प्रजामस्मै रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह, इत्युत्तरस्य पुरस्तादष्टमम् । एवमष्टौ कपालान्युपधाय[1]

एता आचरन्ति—इत्यादि संक्षालनानिनयनान्तं प्रातर्दोहकर्म कृत्वा तत्रेदमनुसंधातव्यं यच्छाखापवित्रनिधानं तदुदग्रं कार्यमिति[2] ।

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम्[3], इति वेदेन कपालेष्वङ्गारानध्युह्य मदन्तीरविश्रित्य प्रक्षालितायां निष्टप्तोपवातायां पवित्रवत्यां पात्र्याम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम-[4]

---

१ पौर्णमास्याम्—अपाग्नेऽग्निमामादं जहीत्याद्यङ्गारनिर्वर्तनादिविधिनाऽऽग्नेयवदग्नीषोमीयस्याष्टौ कपालान्युपधाय, नैर्ऋत्यां वायव्यामैशान्यां चितः स्थोर्ध्वचितः, अनेन मन्त्रेणैकैकं कपालं यथायोगमुपदध्यात् । एव मेवैन्द्रवैमृधस्यापि ज्ञेयम् ।

दर्शे ऐन्द्राग्नस्याप्येवमेव कपालोपधानम् ।

२ पौर्णमास्याम्—एता आचरन्ति, इत्यादिर्दोहनविधिर्नास्ति । सांनाय्याभावात् । अमावास्यायाम्—असोमयाजिनोऽपि नास्ति । सांनाय्याभावात् ।

३ पौर्णमास्याममावास्यायां च भृगूणामिति मन्त्रः प्रतिकपालयोगमावर्तयेत् ।

४ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टᳪ संवपाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टᳪ संवपामीन्द्राय वैमृधाय जुष्टᳪ संवपामि ।

इति पौर्णमास्याम् ।

दर्शे तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टᳪ संवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टᳪ संवपामि । इति विशेषः ।

अग्नये जुष्टं संवपामि । इति कृष्णाजिनात्पिष्टानि त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं समोप्य वाचं नियम्य

देवो वः सवितोत्पुनातु, इति पिष्टानि प्रथममुत्पूय

अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति पिष्टानि द्वितीयमुत्पूय

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति पिष्टानि तृतीयमुत्पूय

प्रणीताभिः संयुत्य स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य

समापो अद्भिरग्मत समोषधयो रसेन सं रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वम् । इति पिष्टेष्वानीय

अद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वम्, इति तप्ताभिरद्भिरनुपरिप्लाव्य

जनयत्यै त्वा संयौमि, इति मेक्षणेन संयुत्य

मखस्य शिरोऽसि, इति पिण्डं कृत्वा[1]

अतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्रं पुरोडाशं कृत्वा[2]

इदमहं सेनाया अभीत्वर्यै मुखमपोहामि, इति वेदेन कपालेभ्योऽङ्गारानपोह्य[3]

घर्मोऽसि विश्वायुः, इत्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्रित्याङ्गुलीः प्रक्षाल्य

---

१ पौर्णमास्याम्—पिण्डकरणानन्तरम्—यथाभागं व्यावर्तध्वम् । इत्याग्नेयं विभज्य । यथाभागं व्यावर्तेथाम् । इत्यग्नीषोमीयैन्द्रवैमृधौ विभजेत् । ततः, इदमग्नीषोमयोः, इदमिन्द्रस्य वैमृधस्य, इत्यन्तयोरेव निर्देशपूर्वकाभिमर्शो नाऽऽग्नेयस्य निर्देशाभिमर्श इति ।

दर्शे तु—

यथाभागं व्यावर्तेथाम् , इति विभज्य समौ पिण्डौ कृत्वेति सूत्राद्यथा प्रतिदैवतं समं विभजनं स्यात्तथा विभागकरणमिति गम्यते । ततः, इदमग्नेः, इदमिन्द्राग्न्योः, इत्यभिमृशेत्, इति विशेषः ।

२ पौर्णमास्यामपि पुरोडाशकरणमेवमेव । अमावास्यायामप्येवमेव ।

३ इदमहं सेनाया अभीत्वर्यै मुखमपोहामि, इति मन्त्रं प्रतिकपालयोगमुक्त्वाऽङ्गारानपोहेत् ।

उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्, इति पुरोडाशं प्रथयन्सर्वाणि कपालानि प्रथयित्वाऽङ्गुलीः प्रक्षाल्य
त्वचं गृह्णीष्व, इत्यद्भिः श्लक्ष्णीकृत्याङ्गुलीः प्रक्षाल्य सायंदोहकुम्भीमानीय
अन्तरितꣳ रक्षोऽन्तरिता अरातयः, इति सर्वाणि हवीꣳषि त्रिः पर्यग्नि कृत्वा तदुल्मुकं निरस्यापं उपस्पृश्य पुनरुल्मुकानि गृहीत्वा
देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधिनाके, इत्युल्मुकैः परितप्य
अग्निस्ते तनुवं माऽतिधागग्ने हव्यꣳ रक्षस्व, इति दर्भैर्ज्वलद्भिस्तृणादिभिर्वाऽभिज्वाल्य
अविदहन्तः श्रपयत, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्य वाचं विसृजेत ।

आग्नीध्रः—हवीꣳषि सुशृतानि कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं ब्रह्मणा पृच्यस्व, इति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्माभ्यूह्य, अङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णेजनं चोल्मुकेनाभितप्यैकीकृत्य स्फ्येनान्तर्वेदि तिस्रो लेखाः प्राचीरुदीचीर्वा लिखित्वा तास्वसꣳस्यन्दयंस्त्रिर्निनयेत्तदेवम् ।

---

१ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्, इति प्रतिपुरोडाशप्रथनमावृत्तिः कार्या ।

२ त्वचं गृह्णीष्व, इति प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

३ पौर्णमास्यां सायंदोहकुम्भानयनं नास्ति । सांनाय्याभावात् । असोमयाजिनोऽमावास्यायां च नास्ति ।

४ देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधिनाके, इति परितपनमन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

५ अग्निस्ते तनुवं माऽतिधागग्ने हव्यꣳ रक्षस्व, इत्यभिज्वलनमन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

६ सं ब्रह्मणा पृच्यस्व, इति भस्माभ्यूहनमन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत्, इति ।

एकताय स्वाहा, द्विताय स्वाहा, त्रिताय स्वाहा,

इत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रत्यगपवर्गमुदकं निनयेत् ।

यजमानः—एकतायेदं न मम, द्वितायेदं न मम, त्रितायेदं न मम,

इति प्रतिमन्त्रं त्यागं कुर्यात् ।

इत्यापस्तम्बीयदर्शपूर्णमासप्रयोगीयः प्रथमः प्रश्नः ।

अथाऽऽपस्तम्बीयदर्शपूर्णमासयोर्द्वितीयः प्रश्नः ।

अध्वर्युः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-भ्यामाददे । इति स्फ्यमादाय

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजाः ।

इत्यभिमन्त्र्य हरस्ते मा प्रतिगाम् इति दर्भेण स्रुववत्संमृज्य दर्भमुत्करे निरस्याप उपस्पृश्यापरेणाऽऽहवनीयम्

एकं द्वे त्रीणि चत्वारि, इति स्फ्यकृतेन मानेन यजमानमात्रीं प्रागपवर्गां वेदिं कृत्वा

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीꣳ सा पप्रथे पृथिवी पार्थिवानि ।
गर्भं बिभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते विश्वदानिः ।

इति पुरस्तात्स्तम्बयजुष उपरिष्टाद्वा वेदेन वेदिं त्रिः संमृज्यात् ।[1]

यजमानः—चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये ।
मर्मृज्यमाना महते सौभगाय मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान् ।

इति वेदिꣳ संमृज्यमानामनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—पृथिव्यै वर्मासि, इति वेदेः पूर्वार्धे वितृतीयदेश उदगग्रं प्रागग्रं वा दर्भं निधाय

---

१ उपरिष्टान्नाम स्तम्बयजुषो हरणादुपरिष्टात्खनिप्रत्यवेक्षणात्प्राग्वेदेन वेदिं त्रिः संमृज्यात ।

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिꣳसिषम् ।

इति स्फ्येन तृणं प्रहृत्याप उपस्पृश्य

अपहतो ररुः पृथिव्यै, इति स्फ्येन सतृणान्पांसूनपादाय

व्रजं गच्छ गोस्थानम्, इति हरेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छिनद्मि ।

इति स्तम्बयजुर्ह्रियमाणमनुमन्त्रयेत (स्तम्बयजु—सतृणाः पांसवः ।)

अध्वर्युः—वर्षतु ते द्यौः, इति वेदिं यजमानं वा प्रत्यवेक्ष्य

बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ।

इत्युत्करे[1] स्तम्बयजुर्निवपेत् ।

आग्नीध्रः—अररुस्ते दिवं मा स्कान्, इत्युत्करे न्युप्तं स्तम्बयजुरुपयमञ्जलिना गृह्णीयात् ।

यजमानः— इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दूतश्चराति मानुषीषु ।

इत्युत्करमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—अपाररुम देवयजनं पृथिव्याः, इति द्वितीयं प्रहृत्याप उपस्पृश्य

अपहतोऽररुः पृथिव्यै देवयजन्यै, इति स्फ्येन सतृणान्पांसूनपादाय

व्रजं गच्छ गोस्थानम् । इति हरेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः ।

---

१ उत्करो नाम—वेदिप्रदेशादुत्तरतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे त्रिपदे[illegible] वा देशे न्युप्तं स्तम्बयजुः स देश उत्करः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छिनद्मि ।

इति स्तम्बयजुर्ह्रियमाणमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—वर्षतु ते द्यौः, इति वेदिं यजमानं वा प्रत्यवेक्ष्य

बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मा-न्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् । इत्युत्करे स्तम्बयजु-र्निवपेत् ।

आग्नीध्रः—अवबाढ़ रक्षः, इत्युत्करे द्वितीयं न्युप्तं स्तम्बयजुरुपर्यञ्जलिना गृह्णीयात् ।

यजमानः—इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दूतश्चराति मानुषीषु ।

इत्युत्करमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—(३) अररुर्मा पप्तत्, इति स्फ्येन तृतीयं प्रहृत्याप उपस्पृश्य

अपहतोऽररुः पृथिव्या अदेवयजनः । इति स्फ्येन सतृणा-न्पांसूनपादाय

व्रजं गच्छ गोस्थानम् इति हरेत् ।

यजमानः—यो मां हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छिनद्मि ।

इति स्तम्बयजुर्ह्रियमाणमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—वर्षतु ते द्यौः, इति वेदिं यजमानं वा प्रत्यवेक्ष्य

बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् । इत्युत्करे स्तम्बयजुर्निवपेत् ।

आग्नीध्रः—अवबाढोऽघशंसः, इत्युत्करे तृतीयं न्युप्तं स्तम्बयजुरुपर्यञ्जलिना गृह्णीयात् ।

यजमानः—इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वन्तर्दूतश्चरति मानुषीषु ।

इत्युत्करमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—तूष्णीं चतुर्थं हित्वाऽप उपस्पृश्य तूष्णीं स्फ्येन दर्भशेषेण सह सतृणान्पांसूनपादाय तूष्णीं हृत्वा तूष्णीं वेदिं यजमानं वा प्रत्यवेक्ष्य तूष्णीमुत्करे निवपेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छिनद्मि ।

इति स्तम्बयजुस्तूष्णीं ह्रियमाणमप्यनुमन्त्रयेत ।

आग्नीध्रः—अवबाढा यातुधानाः, इत्युत्करे चतुर्थं न्युप्तं स्तम्बयजुरञ्जलिना गृह्णीयात् ।

यजमानः—इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वन्तर्दूतश्चरति मानुषीषु, इत्युत्करमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—द्रप्सस्ते द्यां मा स्कान्, इति खनिं प्रत्यवेक्ष्य (खनिः— यतः पांसव उपात्ताः स प्रदेशः)

वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा, इति स्फ्येन दक्षिणतो दक्षिणश्रोणिमारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं वेदे स्वीकारचिह्नीभूतां रेखां कृत्वा

रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा, इति स्फ्येन पश्चाद्दक्षिणश्रोणिमारभ्योत्तरश्रोणिपर्यन्तं वेदेः स्वीकारचिह्नीभूतां रेखां कृत्वा[२] ।

---

१ स्तम्बयजुषस्तूष्णीं हरणेऽपि यो मा हृदा, इति मन्त्रेण यजमानेनानुमन्त्रणमवश्यं कार्यम् । स्तम्बयजुर्ह्रियमाणमित्यविशेषवचनात् ।

२ अत्रोदकस्पर्शनं विद्वांसो विकल्पयन्ति तद्रीतिश्चैवं—
रौद्रराक्षसनैर्ऋतपैतृकच्छेदनभेदनानिरसनात्माभिमर्शनानि च कृत्वाऽप उपस्पृशेत् । ३ । ९ । इतिपरिभाषासूत्राद्रौद्रे कर्मणि कृतेऽपामुपस्पर्शनं प्राप्तं, तच्च रौद्रराक्षसेत्यत्र मीमांसारीत्याऽऽग्नेयमितिवदेकदेवतासंबन्धित्वावगमाद्रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्त्विति बहुरुद्रसंबन्धे नापामुपस्पर्शनम् । निमित्तं संख्याया अविवक्षितत्वादुदकस्पर्शनं कार्यमित्यन्ये हविः क्षायतीतिवत ।

आदित्यास्त्वा परिगृह्णन्तु जागतेन छन्दसा, इति स्फ्येनोत्तरत उत्तरश्रोणिमारभ्योत्तरांसपर्यन्तं वेदेः स्वीकारचिह्नभूतां रेखां कुर्यात् ।

यजमानः— यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णामि, इति वेदिं परिगृह्यमाणामनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—अपारररुं देवयजनं पृथिव्या अदेवयजनो जहि । इति स्फ्येन वेदिभूमेरुपरितनां मृदमुद्धन्यात् ।

यजमानः—यदुद्घ्नन्तो जिहिंसिम पृथिवीमोषधीरपः ।
अध्वर्यवः स्फ्यकृतः स्फ्येनान्तरिक्षं मोरु पातु तस्मात् ।
यदुद्घ्नन्तो जिहिंसिम क्रूरमस्या वेदिं चकृमा मनसा देवयन्तः ।

मा तेन हेड उपगाम भूम्याः शिवा नो विश्वैर्भुवनेभिरस्तु, इत्युद्धन्यमानामनुमन्त्रयेत ।

आग्नीध्रः—अध्वर्युणा वेदिभूमेरुपरितनीमुद्धृतां मृदमुत्करे त्रिर्निवपेत् ।

अध्वर्युः—इमां नराः कृणुत वेदिमेत देवेभ्यो जुष्टामदित्या उपस्थे ।
इमां देवा अजुषन्त विश्वे रायस्पोषा यजमानं विशन्तु ।
इत्याग्नीध्राय संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसः ।
इति द्व्यङ्गुलसंमितां (द्व्यङ्गुलादिविकल्पसंमितां वा) पुरीषवतीं खात्वाऽप उपस्पृश्य वेदिं दक्षिणतो वर्षीयसीं प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा कृत्वा प्राञ्चौ वेद्यंसावुन्नीय तथा प्रतीच्यौ श्रोणी उन्नीय पुरस्तात्तनीयसीं कृत्वा तथा च पश्चात्प्रथीयसीं कृत्वा मध्ये संनततरां कुर्यात् ।

यजमानः—भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष ततो देवी वर्धयते पयांसि ।
यज्ञियो यज्ञं वि च यन्ति शं चौषधीरापं इह शक्वरीश्च ।
इति वेदिं क्रियमाणामनुमन्त्रयेत ।
अध्वर्युः—ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामि, इति ब्रह्माणमामन्त्रयेत ।

ब्रह्मा— भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूतः, इति जपित्वा ।
ॐ परिगृहाण, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—ऋतमसि, इति दक्षिणतः पूर्वोक्तप्रकारेण रेखां कृत्वा
ऋतसदनमसि, इति पश्चात्पूर्वोक्तप्रकारेण रेखां कृत्वा
ऋतश्रीरसि, इत्युत्तरतः पूर्वोक्तप्रकारेण रेखां कुर्यात् ।

यजमानः—यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णामि
इति वेदिं परिगृह्यमाणामनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य
विसृपो विरप्शिन् , इति स्फ्येन वेदिं प्रत्यगपवर्गं योयुप्य[2]
उदादाय पृथिवीं जीरदानुर्यामैरयन्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां
धीरासो अनुदृश्य यजन्ते, इति वेदिमनुवीक्ष्य पश्चार्धे वेदेर्वि-
तृतीयदेशे स्फ्यं तिर्यञ्चं स्तब्ध्वा
प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादय, स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि पत्नीं
संनह्याऽऽज्येनोदेहि । इत्याग्नीध्राय संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—प्रोक्षणीरभिपूर्य, उदञ्चं स्फ्यमपोह्य, दक्षिणेन स्फ्यमसंस्पृष्टा
उपनिनीय
ऋतसदः स्थ, इति यजमानस्य द्वेष्यं (पापं) मनसा ध्यायन् स्फ्यस्य
वर्त्मनि प्रोक्षणीरासादयेत् । (अत्र ऋतसदः स्थ पापघ्न्य इति
याज्ञिककल्पाः)

यजमानः—ईडेऽन्यक्रतूरहमपो देवीरुपब्रुवे दिवा नक्तं च सस्रुषी-
रपस्वरीः । इति प्रोक्षणीरासाद्यमाना अनुमन्त्रयेत ।

---

१ आपस्तम्बब्रह्मा—बृहस्पते परिगृहाण वेदिं स्वगा वो देवाः सद-
नानि सन्तु । तस्यां बर्हिः प्रथतां साध्वन्तर्हिंस्रा नः पृथिवी देव्यस्तु,
देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु । सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र
लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि । इत्युपांशु उक्त्वोच्चैः, ॐ ३म्, परि
गृहाण, इत्यनुजानीयात् ।

२ योयुप्य—निम्नोन्नतसमीकरणार्थं विघट्य

आग्नीध्रः—शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वधः। इति द्वेष्यं (पाप्मानं) मनसा ध्यायन्पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्करं स्फ्यमुदस्य हस्ताववनिज्य स्फ्यस्याग्रमप्रतिमृशन्स्फ्यं प्रक्षाल्योत्तरेणाऽऽहवनीयं प्रागग्रं दक्षिणमिध्ममुत्तरं बर्हिरुपसादयेत्।

यजमानः—ऊर्णाम्रदुं प्रथमानꣳ स्योनं देवेभ्यो जुष्टꣳ सदनाय बर्हिः। सुवर्गे लोके यजमानꣳ हि धेहि मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमन्।
इति बर्हिरासाद्यमानमनुमन्त्रयेत।

आग्नीध्रः—घृताचीरेताग्निर्वो ह्वयति देवयज्यायै, इति सस्रुवप्राशित्राः स्रुच आदाय
प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः, इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्य, अनिशिताः स्थ सपत्नक्षयणीः, इति तताः सप्राशित्राः स्रुचोऽभिमन्त्र्य विभक्तैरविभक्तैर्वा वेदाग्रैः—
गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहꣳ संमार्ज्मि।
इति प्राचीनमुदीचीनं वोत्तानं स्रुवं वेदाग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं सर्वतोबिलमभिसमाहारं वेदाग्रमूलैर्दण्डं च संमृज्य
वाचं प्राणं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीꣳ संमार्ज्मि।
इति प्राचीमुदीचीं वोत्तानां जुहूं वेदाग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं प्राचीं वेदाग्रमध्यैर्बाह्यतः प्रतीचीं वेदाग्रमूलैर्दण्डं च संमृज्य
चक्षुः श्रोत्रं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीꣳ संमार्ज्मि।
इत्युदीचीमेवोत्तानामुपभृतं वेदाग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं प्रतीचीं वेदाग्रमध्यैर्बाह्यतः प्राचीं वेदाग्रमूलैर्दण्डं च संमृज्य
प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीꣳ संमार्ज्मि।
इति स्रुववद्ध्रुवां संमृज्य
रूपं वर्णं पशूनां मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सपत्नसाहꣳ संमार्ज्मि।
इति स्रुववत्प्राशित्रहरणं संमृज्य, तूष्णीं वा स्रुववदेव संमृज्याऽऽप्रयोगसमाप्तेः संमृष्टपात्राण्यसंमृष्टपात्रैर्न संस्पर्शयेत्।
अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि। इति पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्याग्रेणोत्करं जघनेन वा दर्भेषु सादयित्वा स्रुक्संमार्जनान्यद्भिः संस्पृश्य

दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभिं श्रितम् ।

तेन वयꣳ सहस्रवल्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहा ॥

इति यस्मिन्नग्नौ प्रतितपनं तस्मिन्नग्नौ प्रहरेदुत्करे[1] न्यसेत् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इत्यग्नौ प्रहरणपक्षे त्यागो न न्यासपक्षे त्यजेत् ।

आग्नीध्रः—वेदमाज्यस्थालीं योक्त्रं[2] पवित्रे चाऽऽदाय (मौञ्जं दाम पवित्रे चाऽऽदायेति वा)

आशासाना सौमनसं प्रजाꣳ सौभाग्यं तनूम् ।

अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् ।

इत्यपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वज्ञुमासीनां तिष्ठन्तीं वा पत्नीं मौञ्जेन दाम्नाऽन्यतरतः पाशेन योक्त्रेण वा संनह्येत् (संनह्येत्—योक्त्रान्ते पाशं प्रतिमुच्य विरमेत् ।)

पत्नी—उत्तरेण नाभिं शिखाकृतिं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं पर्यूह्य दक्षिणेन नाभिमवस्थाप्योपोत्थाय

अग्ने गृहपत उप मा ह्वयस्व, इति गार्हपत्यमुपस्थाय

देवानां पत्नीरुप मा ह्वयध्वं पत्नि पत्न्येष ते लोको नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः, इति देवपत्नीरुपस्थाय तस्माद्देशादपक्रम्य

सुप्रजसस्त्वा वयꣳ सुपत्नीरुपसेदिम ।

अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् । इति दक्षिणत उदीच्युपविश्य

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रा ।

अस्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वाय । इति जपेत् ।

---

१ याज्ञिकसंप्रदायस्तु प्रकृतावग्नौ प्रहरणमेव विकृतौ तूत्करे त्यागः ।

२ योक्त्रम्—बलीवर्दनियोजनार्थं शम्यायां प्रतिमुक्तरज्जुविशेषः । यदा च याज्ञिका इमां रज्जुं गृह्णन्ति तदा योक्त्रं पवित्रे चाऽऽदायेति वक्तव्यम् । यदा तु तां न गृह्णन्ति मौञ्जमेव दाम स्त्री कुर्वन्ति तदा तु मौञ्जं दाम पवित्रे चाऽऽदायेति वक्तव्यम् । ये तु दाम गृहीत्वा योक्त्रं पवित्रे चाऽऽदायेति वदन्ति ते स्वाज्ञानविलसितमेव प्रकटयन्ति ।

यजमानः—युक्ता मे यज्ञमन्वासातै, इति पत्नीᳫं संप्रेष्येत् ।

अग्नीध्रः—पूषा ते बिलं विष्यतु इति सर्पिर्धानस्य बिलमपावर्त्य दक्षिणाग्ना-
वाज्यं विलाप्य

अदितिरस्यच्छिद्रपत्रा, इत्याज्यस्थालीमादाय

महीनां पयोऽस्योषधीनाᳫं रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्व-
पामि देवयज्यायै इति तस्यां पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्य

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाᳫंसुरे ।[1]

इति दक्षिणाग्नावधिश्रित्य वेदेन भस्म प्रमृज्य

इषे त्वा, इति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रित्य

ऊर्जे त्वा, इत्यपादाय वेदेन भस्म प्रमृज्य वेदेनोपयम्य पत्न्या उपहरेत् ।

पत्नी—तदाज्यमनुच्छ्वसन्ती निमील्य तूष्णीं वीक्ष्य

महीनां पयोऽस्योषधीनाᳫं रसोऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे,
सुप्रजास्त्वाय ।

इति वीक्षेत ।

आग्नीध्रः—तेजोऽसि, इत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रित्य

तेजसे त्वा, इत्यपादाय वेदेन भस्म प्रमृज्य

(अनालम्भुकत्वादिना पत्न्यामसंनिहितायां गार्हपत्यस्योत्तरार्धाधिश्र-
यणमपादानं च लुप्यते । तदीक्षणाभावात् । तदा योक्त्रं मौञ्जं दाम वा
स्वकाले दक्षिणतःपाशमुदक्शुल्बं पश्चाद्वेदेरन्तर्वेदि वा तूष्णीं निदध्यात् ।)

तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहि, इति हुत्वा

अग्निस्ते तेजो माविनैत्, इत्याहवनीयेऽधिश्रित्य वेदेन भस्म प्रमृज्य

अग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे
भव ।

इति स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयेत् । (वर्त्मन्—वर्त्मनि)

अध्वर्युयजमानौ—तदाज्यं तूष्णीं निमील्य वीक्ष्यानुच्छ्वसन्तौ ।

---

१ उल्लासे—इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाᳫंसुरे । इति प्रायश्चित्तीयामृचं जपेत् । आश्वलायनीययजमानस्त्वि-मामेव ऋचं स्वशाखाधर्मेण पठेत् ।

आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्यक्षमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मं सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः । सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्याऽऽज्यमसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुरसि सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाऽभिघारयामि तस्य ते भक्षीय । इत्यवेक्षेयाताम् ।

अध्वर्युः—शुक्रमसि, इत्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमाज्यं प्रथममुत्पूय
ज्योतिरसि, इति पूर्ववद्द्वितीयमुत्पूय,
तेजोऽसि, इति पूर्ववत्तृतीयमुत्पूय,
देवो वः सवितोत्पुनातु, इत्याज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीः प्रथममुत्पूय,
अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति पूर्ववद्द्वितीयमुत्पूय,
वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति पूर्ववत्तृतीयमुत्पुनीयात् ।

यजमानः—अद्भिराज्यमाज्येनापः सम्यक्पुनीत सवितुः पवित्रैः । ता देवीः शक्वरीः शाक्वरेणेमं यज्ञमवत संविदानाः । इत्याज्यं प्रोक्षणीश्चोत्पूयमाना अभिमन्त्रयेत ॥

अध्वर्युः—शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामि । इत्याज्यस्थाल्या बिलेन समं जुह्वा बिलं आस्यमानो जुहूं वेदेनोपयम्य, अनिष्कासिना स्रुवेणान्तर्वेद्याज्यं भूयो जुह्वां प्रथमं गृहीत्वा
ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामि ।
इति पूर्ववद्द्वितीयमाज्यं जुह्वां गृहीत्वा

---

१ पुनराहारम्—पुरत आरभ्य पश्चात्कृत्वा पुरतः समाप्तिः, एवं त्रिः ।

२ अनिष्कासिना—शेषरहितेन । निष्कासः शेषः । पुराणलेपप्रतिषेधार्थं नैतत् । अपि तु आज्यशेषोन स्थापनीय इत्यर्थमिति निष्कासशब्दसामर्थ्याद्दिति ब्रूमः ।

अर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामि ।

इति पूर्ववत्तृतीयमाज्यं जुह्वां गृहीत्वा

पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववच्चतुर्थं जुह्वां गृहीत्वा

पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

(इति पञ्चावत्तिनो यजमानस्य पूर्ववत्पञ्चमं गृहीत्वा विहारसमीप आसादयेत्)

यजमानः—चतुरवत्ती यजमानश्चतुर आज्यग्रहणमन्त्रानध्वर्युणा सह जपेत् ।

पञ्चावत्ती चेत्पञ्चाऽऽज्यग्रहणमन्त्रानध्वर्युणा सह जपेत् ।

अत्राध्वर्युयजमानावुभावपि चातुःस्वर्येणैव जपतः ।

तत्राध्वर्युराज्यग्रहणमन्त्रं चातुःस्वर्येण जपित्वाऽऽज्यं गृह्णीयात् ।

अध्वर्युः—पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इत्याज्यस्थाल्या मध्यदेश उपभृतं धारयमाण उपभृतं वेदेनोपयम्य, अनिष्कासिना स्रुवेणान्तर्वेद्याज्यमस्पीय उपभृति प्रथमं गृहीत्वा

पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति द्वितीयं गृहीत्वा

पञ्चानां त्वा सलिलानां धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति तृतीयं गृहीत्वा

पञ्चानां त्वा पृष्ठानां धर्त्राय गृह्णामि, इति पूर्ववदुपभृति चतुर्थं गृहीत्वा

(धामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा गृह्णामि ।)

(इति पञ्चावत्तिन यजमानस्य गृहीत्वा)

चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति पञ्चमं गृहीत्वा

ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति षष्ठं गृहीत्वा

क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति सप्तमं गृहीत्वा
विशे त्वा यन्त्रायै धर्त्रायै गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति अष्टमं गृहीत्वा विहारसमीप आसाद्य
(सुवीर्याय त्वा गृह्णामि । इति पञ्चावत्तिन यजमानस्य गृह्णीयात् ।)

यजमानः—अध्वर्युणा सहेमानाज्यग्रहणमन्त्राञ्जपेत् । (अध्वर्युस्तु पूर्ववदेव चातुःस्वर्येणैव मन्त्रानुक्त्वाऽऽज्यं गृह्णीयात् ।)

अध्वर्युः—सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि, इति वेदेन सहाऽऽज्यस्थाल्या उत्तरतो भूमौ प्रतिष्ठितायां ध्रुवायामन्तर्वेदि भूयिष्ठमाज्यमनिष्कासिना स्रुवेण प्रथमं गृहीत्वा
रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ध्रुवायामाज्यं द्वितीयं गृहीत्वा
ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ध्रुवायामाज्यं तृतीयं गृहीत्वा

भूरस्माकꣳ हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो गृह्णामि ।
इति पूर्ववद्ध्रुवायामाज्यं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा विहारसमीप आसादयेत् ।
(पञ्चावत्तिनो यजमानस्य)—

(कामाय त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ध्रुवायामाज्यं पञ्चमं गृहीत्वा विहारसमीप आसादयेत् ।) चतुर्गृहीतप्रभृतीन्येतान्याज्यान्युत्करे नाऽऽसादयेत् । अन्तर्वेदि गृहीतं ध्रुवागतमाज्यं न पश्चाद्धरेत् ।

यजमानः—अध्वर्युणा सहेमानाज्यग्रहणमन्त्राञ्जपेत् । अध्वर्युस्तु प्राग्वदेव चातुःस्वर्येणैव ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आपो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थ ।
इति प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य
ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामि । इति ब्रह्माणमामन्त्रयेत ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः । इति जपित्वा
ॐ ३ प्रोक्ष । इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—विस्रस्येध्मम्—
कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहा ।
इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिध्मं प्रोक्ष्य
वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा ।
इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं वेदिं प्रोक्ष्य
बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा स्वाहा । इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं बर्हिः
प्रोक्ष्यान्तर्वेदि पुरोग्रन्थि ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरासादयेत् ।

यजमानः—अग्निश्रेम बर्हिरन्तः पृथिव्याꣳ सꣳरोहयन्त ओषधी-र्विवृक्णाः ।
यासां मूलमुदवधीः स्फ्येन शिवा नस्ताः सुहवा भवन्तु ।
सुमनसो यजमानाय सन्त्वोषधीराप इह शक्करीश्च ।
वृष्टिद्यावा पर्जन्य एना विरोहयतु हिरण्यवर्णाः शतवल्शा अदब्धाः ।
इत्यन्तर्वेदि बर्हिरासन्नमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—दिवे त्वा, इत्यासन्नबर्हिषोऽग्रं प्रोक्ष्य
अन्तरिक्षाय त्वा, इति मध्यं प्रोक्ष्य
पृथिव्यै त्वा, इति मूलं प्रोक्ष्य, स्रुच्यग्राणि मूलानि च क्लेदयित्वा
पोषाय त्वा, इति स्रुग्बिलाग्रयोरुपरिन्यस्तन्युब्जहस्तेन प्रत्यगपवर्गं ग्रन्थि प्रत्युक्षेत् ।

अध्वर्युयजमानौ—प्राचीनावीतिनौ भूत्वा

अध्वर्युः—स्वधा पितृभ्य ऊर्भव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छत ।

---

१ आपस्तम्बब्रह्मा—
प्रोक्ष यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षीणाꣳ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ।
इत्युपांशु जपमुक्त्वोच्चैः—ओ ३ म्, प्रोक्ष इत्यनुजानीयात् ।

इति प्रोक्षणीशेषं दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्याः संततं निनीय यज्ञोपवीती भूत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

यजमानः—**पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इदं न मम** । इति त्यागं कृत्वा यज्ञोपवीती भूत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—**पूषा ते ग्रन्थिं विष्यतु,** इति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपगूढं ग्रन्थिं प्रागपवर्गं विस्रस्य (यदि संनहनकाले पश्चात्प्रागुपगूढो ग्रन्थिस्तं पुच्छं गृहीत्वा पश्चादाकृष्य विस्रस्य)

विष्णोः स्तूपोऽसि, इति प्रस्तरमाहवनीयं प्रति बर्हिषः सकाशात्कर्षन्निव शनैरपादाय[1]

अयं प्राणश्चापानश्च यजमानमपिगच्छताम् ।

यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ पवित्रे हव्यशोधने ।

यजमाने प्राणापानौ दधामि । इति तस्मिन्प्रस्तरे पवित्रे अपिसृज्य

प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमि । इत्यग्रेणाऽऽहवनीयं प्रस्तरमाहृत्य यजमानाय प्रयच्छेत् ।

यजमानः—ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ।

ब्रह्मा—प्रस्तरं धारयति ।

यजमानः—स्वयमेव वा धारयेन्न ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ।

अध्वर्युः—परिभोजनीयदर्भैर्वा वेदिमन्तर्धाय दक्षिणतः संनहनं शुल्बं प्राचीनं प्रागुदीचीनं वा निधाय

ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः ।

इति बहुलमनतिदृश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा त्रिधातु पञ्चधातु वाऽग्रैर्मूलान्याभिच्छादयन्धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयन्बर्हिषा वेदिं स्तृणीयात् ।

यजमानः—**चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।**

सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान् ।

---

१ प्रस्तरस्य शनैरपादानं सूत्रयताऽऽचार्येण प्रस्तरस्येतस्ततः करणं निन्दितमिति गम्यते । सूत्रकारोऽपि [illegible] एव " नो चौत्तीत्यादिना ।"

शिवा च मे शग्मा चैधि स्योना च मे सुषदा चैध्यूर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि ।

इषमूर्जं मे पिन्वस्व ब्रह्म तेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व विशं पुष्टिं मे पिन्वस्वाऽऽयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व प्रजां पशून्मे पिन्वस्व ।

इत्यास्तीर्यमाणां वेदिमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—प्रस्तरपाणिः—

गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीषतो यजमानस्य परिधिरिड ईडितः ।

इत्युदगग्रमन्योन्यसंस्पृष्टं मध्यमं परिधिं परिदध्यात् ।

यजमानः—ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुवित् । इति परिधीयमानं मध्यमं परिधिमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितः ।

इति प्रागग्रमन्योन्यसंस्पृष्टं दक्षिणं परिधिं परिदध्यात् ।

यजमानः—उग्रोऽस्युग्रोऽहꣳ सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुवित् ।

इति परिधीयमानं दक्षिणं परिधिमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडितः । इति प्रागग्रमन्योन्यसंस्पृष्टमुत्तरं परिधिं परिदध्यात् ।

यजमानः—अभिभूरस्यभिभूरहꣳ सजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुवित् ।

इति परिधीयमानमुत्तरं परिधिमनुमन्त्र्य

अस्मिन्यज्ञ उप भूय इन्नु मेऽविक्षोभाय परिधीन्दधामि ।

धर्ता धरुणो धरीयानग्निर्द्वेषाꣳसि निरितो नुदातै ।

इत्यनया सकृदन्ते सर्वान्परिधीननुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्याः ।

इत्याहवनीयमभिमन्त्र्योपर्याहवनीये प्रस्तरं धारयन्नग्निं काष्ठैर्ज्वलन्तं कुर्यात् ।

यजमानः—पुनरूर्जा त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः ।

इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्जीवेम बलिहृतो वयं ते ।

यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो ।

तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि निर्ऋत्या उपस्थे ।

तेजिष्ठा ते तपना या च रोचना प्रत्योषन्तीस्तन्वो यास्ते अग्ने ।

ताभिर्वर्माण्यभितो व्ययस्व मा त्वा दभन्यज्ञहनः पिशाचाः ।

इति चाऽऽहवनीयमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—आघारसमिधौ गृहीत्वा मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳ समिधीमह्यग्ने बृहन्तमध्वरे ।

इति दक्षिणामाघारसमिधं पूर्वाघारसमाप्तिप्रदेश ऊर्ध्वाग्रामाधाय

समिदस्यायुषे त्वा, इति तूष्णीं चोत्तरामाघारसमिधमुत्तराघारसमाप्तिप्रदेश ऊर्ध्वाग्रामाधाय समावनन्तर्गर्भौ दर्भौ विधृतित्वेन कल्पयित्वा

विशो यन्त्रे स्थः, इत्यन्तर्वेद्युदगग्रे ते विधृती निदध्यात् ।

यजमानः—विच्छिन्नद्मि विधृतीभ्याꣳ सपत्नाञ्जातान्भ्रातृव्यान्ये च जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमाम्येनानहꣳ स्वानामुत्तमोऽसानि देवाः ।

विशो यन्त्रे नुदमाने अरातिं विश्वं पाप्मानममतिं दुर्मरायुः ।

सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती ।

प्राणान्मयि धारयतं प्रजां मयि धारयतं पशून्मयि धारयतं यज्ञं ।

इति विधृती आसाद्यमाने अनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः--वसूनाᳬ रुद्राणामादित्यानाᳬ सदसि सीद। इति तयोर्वि-
धृत्योरुपरि प्रस्तरᳬ स्थापयेत्।

यजमानः--अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानामुतानूया-
जानाम्।

स दाधार समिधो विश्वरूपास्तस्मिन्स्रुचो अध्यासादयामि।

इति प्रस्तरमासाद्यमानमनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः--जुहूरसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि
सीद।

इति तस्मिन्प्रस्तरे प्रागग्रां परःपरमसᳬस्पृष्टां जुहूᳬ सादयेत्।

यजमानः--आरोह पथो जुहु देवयानान्यत्रर्षयः प्रथमजा ये
पुराणाः।

हिरण्यपक्षाजिरा संभृताङ्गा वहासि मा सुकृतां यत्र लोकाः।

जुहूरसि घृताची गायत्र्याम्नी कविभिर्जुषाणा।

अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवाना-
मैन्द्रेण शर्मणा दैव्येन। इति जुहूमासाद्यमानामनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः--उपभृदसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि
सीद। इति प्रस्तर उत्तरेण जुहूं प्रागग्रामसᳬस्पृष्टामुपभृतᳬ साद-
येत्।

यजमानः--अवाहं बाध उपभृता सपत्नाञ्जातान्भ्रातृव्यान्ये च जनि-
ष्यमाणाः।

इ[illegible] यज्ञᳬ सुदुघामिव धेनुमहमुत्तरो भूयासमधरे मत्स-
पत्नाः।

दोहसि [illegible] सुभूदस्युपभृद्घृताची त्रैष्टुभेन छन्दसा विश्ववेदाः।

अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवानै-
न्द्रेण शर्मणा दैव्येन। इत्युपभृतमासाद्यमानामनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—ध्रुवाऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद । इति प्रस्तर उत्तरेणोपभृतं प्रागग्रामसंस्पृष्टां ध्रुवामासादयेत् ।

यजमानः—यो मा वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदाऽरातीयादभिदासदग्ने । इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवाया अहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः ।

ध्रुवाऽसि धरुणी धनस्य पूर्णा जागतेन छन्दसा विश्ववेदाः । अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवान्वैश्वदेवेन शर्मणा दैव्येन । इति ध्रुवामासाद्यमानामनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—ऋषभोऽसि शाक्वरो घृताचीनां सूनुः प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद । इति दक्षिणेन जुहूमुत्तरेण वा, उत्तरेण वा ध्रुवां स्रुवं सादयेत् ।

यजमानः—स्योनो मे सीद सुषदः पृथिव्यां प्रथयि प्रजया पशुभिः सुवर्गे लोके ।

दिवि सीद पृथिव्यामन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः ।

अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमाञ्छतक्षरश्छन्दसाऽऽनुष्टुभेन । सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्ठा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येन ॥ इति स्रुवमासाद्यमानमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—पूर्वस्थापितस्थले तूष्णीमाज्यस्थालीमासादयेत् ।

यजमानः—इयं स्थाली घृतस्य पूर्णाऽच्छिन्नपयाः शतधार उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येन । इत्याज्यस्थालीमासाद्यमानामनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—एता असदन्त्सुकृतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियम् । इति स्रुचोऽभिमन्त्र्य

इति सुर्योतान्याज्यान्येभिमन्त्र्य वेदमाज्यस्थालीं पात्रीं स्रुवं चाऽऽदाय—इदमहꣳ सेनाया अभीत्वर्यै मुखमपोहामि । इति वेदेन कपालवत्पुरोडाशादङ्गारानपोह्य

सूर्यज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रियाय, इति पुरोडाशमभिमन्त्र्य

आप्यायतां घृतयोनिरग्निर्हव्यानुमन्यताम् ।

खमङ्क्ष्व त्वचमङ्क्ष्व सुरूपं त्वा वसुविदं पशूनां तेजसाऽग्नये जुष्टमभिघारयामि ।

इत्याग्नेयं पुरोडाशमभिघार्य

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ।

आत्मन्वान्त्सोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छ सुवर्विन्द यजमानाय मह्यम् ।

इति प्रातर्दोहमभिघार्य तूष्णीꣳ सान्दोहमभिघार्य

स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि ते ।

इति पात्र्यामुपस्तीर्य

आर्द्रः प्रथस्नुर्भुवनस्य गोपाः शृत उत्स्नाति जनिता मतीनाम् ।

इत्यपर्यावर्तयन्पुरोडाशमुद्वास्य वेदेन भस्म प्रमृज्य

तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः ।

इति पात्र्यां प्रतिष्ठाप्य हस्तं प्रक्षाल्य (यवमयश्चेत्तं पुरोडाशं तूष्णीं प्रतिष्ठाप्य)

---

१ इदमहꣳ सेनाया इतिमन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत्पौर्णमास्याममावास्यायां समानमिद[illegible]

२ सूर्यज्योतिरिति मन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् । पौर्णमास्याममावास्यायाम् ।

३ पौर्णमास्याम्—तूष्णीमग्नीषोमीयमैन्द्रं वैमृधं पुरोडाशमभिघार्य, अमावास्यायामाप्यायतामिति मन्त्रेणाभिघार्य, तूष्णीमैन्द्राग्नमभिघार्य ।

४ यस्त आत्मेत्यादिसान्दोहाभिघारणान्तं कर्म पौर्णमास्यां नास्ति सांनाय्याभावात [illegible]नयतोऽमावास्यायामपि नास्ति सांनाय्याभावादेव ।

५ स्योनं [illegible] प्रतिष्ठापनमाग्नेयाग्नीषोमीयस्य वैमृधस्य च कार्यम् । [illegible]

दृꣳह गा दृꣳह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषत् । इत्युदक् तद्दोहमुद्वास्य

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत्, इति स्रुवगृहीतेनाऽऽज्येन कपालानि प्रत्यज्य

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु इति स्रुवगृहीतेनाऽऽज्येन पुरोडाशमङ्क्त्वोपरिष्टात् पुरोडाशस्याधस्तादञ्जनमाज्याक्तेन हस्तेन कुर्यात् ।

यजमानः—तृप्तिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्मवर्चसेन तृप्तिरसि त्रैष्टुभं छन्दस्तर्पय मौजसा वीर्येण तृप्तिरसि जागतं छन्दस्तर्पय मा प्रजया पशुभिः ।

इति पुरोडाशमज्यमानमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निर्होता । अश्विनाऽध्वर्यू । त्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवक्ता ।

इत्यपरेण स्रुचः पुरोडाशम्, स्रुचामुत्तरतो दोहौ, पुरोडाशस्योत्तरतो वा अपि वा हस्ते कुम्भ्यौ धृत्वा वेदिमध्ये पूर्वं शृतमपरं दधि संश्लिष्यानन्तरं विभज्य दक्षिणस्यां श्रोण्यां शृतमुत्तरस्यां दध्येवमासादयेत् । सकृन्मन्त्रमुक्त्वा सर्वेषां हविषामासादनासंभवे प्रतिहविर्द्वयं मन्त्रमावर्त्याऽऽसादयेत् । तथैकेन दक्षिणेन हस्तेनाऽऽसादनासंभवे हस्तद्वयेनाऽऽसादयेत् । कर्षणे वां देवेभ्यः शकेयमिति मन्त्रलिङ्गात् ।

---

१ पौर्णमास्यामसंनयतोऽमावास्यायां च प्रातर्दोहोद्वासनं नास्ति सांनाय्याभावात् ।

२ इरा भूतिरितिमन्त्रं प्रतिकपालयोगमावर्तयेत्पौर्णमास्याममावास्यायां च ।

३ पौर्णमास्यामसंनयतोऽमावास्यायां च—देवस्त्वा सवितेति मन्त्रं प्रति पुरोडाशमावर्तयेत् ।

४ पौर्णमास्यामसंनयतोऽमावास्यायां च तृप्तिरसीति पुरोडाशानुमन्त्रणं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

५ पौर्णमास्याम्—पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः रुद्रोऽग्नीत्, बृहस्पतिरुपवक्ता इत्यपरेण स्रुचः पुरोडाशानासादयेत् । असंनयतोऽमावास्यायां ... दयेत् । मन्त्रस्तु अग्निर्होतेत्यादिरेव । ... मानं ... न्य-

६ पौर्णमास्याममसंनयतोऽमावास्यायां दोहासादनं नास्ति

यजमानः—यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतार्ं शतं मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु सूनृता इरावतीः पशुमतीः प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतार्ं शतं मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु सूनृता इरावतीः पशुमतीः ।

इत्याग्नेयं पुरोडाशमासन्नमभिमृश्य

इदमिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् ।
तेन देवा अवतोप मामिहेषमूर्जं यशः सह ओजः सनेयर्ं शृतं मयि श्रयताम् । इत्यासन्नं प्रातर्दोहमभिमृश्य
यत्पृथिवीमचरत्तत्प्रविष्टं येनासिञ्चद्बलमिन्द्रे प्रजापतिः ।

---

१ पौर्णमास्याम्—असंनयतोऽमावास्यायां चाऽऽग्नेयपुरोडाशाभिमर्शनानन्तरम्—
अयं यज्ञः समसदद्धविष्मानृचा साम्ना यजुषा देवताभिः ।
तेन लोकान्त्सूर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सख्यममृतत्वमश्याम् ।
इति सर्वाणि हवीर्ंष्यभिमृश्य

यो नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् ।
अप तमिन्द्रो वैमृधो भुवनानुदतामहं प्रजां वीरवतीं विदेय ।
इत्यैन्द्रं वैमृधमभिमृश्य, ममाग्ने वर्च इति मन्त्रैः—
पृथिवी होता, द्यौरध्वर्युः, रुद्रोऽग्नीत्, बृहस्पतिरुपवक्ता,

२ से इति सर्वाणि हवीर्ंष्यासन्नान्यभिमृशेत् ।

३ पौर्णमास्यायामाग्नेयतः—अमावास्यायां ममेत्सक्मइयामिमर्शनानन्तरम्—

[illegible] कनीय इह कामयाता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् ।

४ यस्त आर्त [illegible]

भावात् [illegible] मुवनानुदतामहं प्रजां वीरवतीं विदेय ।

५ स्योन [illegible] ममाग्ने वर्च इति मन्त्रैरग्निर्होतेति मन्त्रैश्च सर्वाणि

नयतोऽम [illegible] ।

इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवद्येनोपरिष्टादधिनोन्महेन्द्रं दधिमा-
न्धिनोतु ।

इत्यासन्नं दध्यभिमृश्य—

अयं यज्ञः समसदद्धविष्मानृचा साम्ना यजुषा देवताभिः ।
तेन लोकान्त्सूर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सख्यममृतत्वमश्याम् ।

इति सर्वाणि हवींष्यभिमृश्य (पूर्वमभिमृष्टान्यपि पुनरभि-
मृशेत् ।)

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥
मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमुरुगोपमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन् ॥ २ ॥
मयि देवा द्रविणमायजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
दैव्या होतारावनिषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ३ ॥
मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याऽऽकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।
एनो मा नि गां कतमच्च नाहं विश्वेदेवासो अधि वोचता
मे ॥ ४ ॥

देवीः षडुर्वीरुरु णः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम
राजन् ॥ ५ ॥

अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन्पुरस्ताददब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।
प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधा विने-
शत् ॥ ६ ॥
धाता धातॄणां भुवनस्य यस्पतिर्देवं सवितारमभिमाति-
षाहम् ।
इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्-
थात् ॥ ७ ॥

उरुव्यचा नो महिषः शर्म यꣳ सदस्मिन्हवे पुरुहूतः पुरुक्षु ।
स नः प्रजायै हर्यश्व मृडयेन्द्र मा नो रीरिषो मा परा दाः ॥ ८ ॥
ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।
वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥
अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्वजिद्यः ।
इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो मेदिनं त्वा ॥ १० ॥
अग्निर्होता, अश्विनाध्वर्यू, त्वष्टाग्नीत्, मित्र उपवक्ता ।

इति सर्वाण्यासन्नानि हवींष्यभिमृशेत् ।

अध्वर्युः—अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दद्गुहा सतीं गहने गह्वरेषु ।
स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु ।

इत्यग्रेणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदं निधाय, वेद्यन्तान्परिस्तरणावशेषदर्भैः परिस्तीर्य, होतृषदनमुत्तरश्रोणिसमीपे परिभोजनीयदर्भैः कल्पयित्वा सामिधेन्यर्थमिध्माधानादि प्रक्रम्य

होतरेहि, इति होतारमामन्त्रयेत ।

होता—प्रागुदगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणावृद्विहारं प्रपद्य पूर्वेणोत्करमपरेण प्रणीताः प्रपद्य दक्षिणेन पादेन वेदिश्रोण्योत्तरया पार्ष्णी समां निधाय पदेन बर्हिराक्रम्य संहितौ पाणी धारयन्नाकाशवत्यङ्गुली हृदयसंमितावङ्कसंमितौ वा, द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणस्तिष्ठेत् ।

अध्वर्युः—अग्नये समिध्यमानायानुब्रू[1]हि । इति होतारं संप्रेष्य होत्रा सामिधेनीषूच्यमानासु प्रणवे प्रणवे समिधमाधाय, समिद्धो अग्न आहुतेति ज्ञात्वा, एकामनूयाजसमिधमवशेष्य सर्वमिध्मशेषमस्यादध्यात्परिधानीयायां वा (परिधानीया नाम— आजुहोतादुवस्यत—इति ऋक्) ।

---

१ अग्नये समिध्यमानायेति प्रैषस्य सामिधेन्यङ्गत्वात्सामिधेनीस्वर एव प्रयोग

यजमानः—सामिधेनीनां पुरस्तात्-

चित्तिः स्रुक्, चित्तमाज्यम्, वाग्वेदिः, आधीतं बर्हिः, केतो अग्निः, विज्ञातमग्निः, वाचस्पतिर्होता, मन उपवक्ता, प्राणो हविः, सामाध्वर्युः ।

इत्युक्त्वा सामिधेनीनां प्रथमऋगारम्भे—आङ्गिरसो माऽऽस्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकैरवन्तु । इति जपित्वा सामिधेनीषूच्यमानासु—

चित्तिः स्रुक्, चित्तमाज्यं, वाग्वेदिः, आधीतं बर्हिः, केतो अग्निः, विज्ञातमग्निः, वाचस्पतिर्होता, मन उपवक्ता, प्राणो हविः, सामाध्वर्युः । इति व्याख्याय

उच्छुष्मो अग्ने यजमानायैधि नि शुष्मो अभि दासते ।

अग्ने देवेद्धमन्विद्ध मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते होतर्मूर्धन्नाजिघर्मि रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय, इति समिध्यमानशब्दघटितऋचा समिध्यमानमग्निमनुमन्त्रय

समिद्धो अग्निराहुतः स्वाहाकृतः पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदं नमः ।

इति समिद्धशब्दघटितऋचा समिद्धमग्निमनुमन्त्रयेत ।

होता—नमः प्रवक्त्रे नम उपद्रष्ट्रे नमोऽनुख्यात्रे क इदमनुवक्ष्यति स इदमनुवक्ष्यति षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चाऽऽपश्चौषधयश्च वाक्समस्थितयज्ञः साधुच्छन्दांसि प्रपद्येऽहमेव मां देवदत्तशर्माणम् । इति स्वं नामाऽऽदिश्य (देवदत्तशर्माणमित्यत्र होता स्वं नाम निर्दिशेत् ।)

भूते भविष्यति जाते जनिष्यमाण आभजाम्यपान्यं वाचो अशान्ति वह । इत्यङ्गुल्यग्राण्यवकृष्य

जातवेदो रमया पशून्मयि, इति प्रतिसंधाय

वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माग्निर्वर्म सूर्यो वर्म मे सन्तु तिरश्चिकाः ।

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभिदेवा असाम ।

वसाय यजमानस्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम्[1] ।
(काश्यपावत्सारासित इति) अवसाय

यजमानः—देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे

यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टꣳ स्वं दत्तꣳ स्वं पूर्तꣳ स्वꣳ

श्रान्तꣳ स्वꣳ हुतम् ।

तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता द्यौः पिता

पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुर्य एवास्मि स सन्यजे । इति होत्रा

यजमानप्रवरे प्रक्रियमाणे जपेत् ।

होता—देवेद्धो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसं-

शितो घृताहवनः प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणामतूर्तो होता तूर्णि-

र्हव्यवाट् , इत्यवसाय

अध्वर्युः—वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्य स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्याऽऽ-

सीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य

प्रजापतये, इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा, इत्युच्चारयन् दक्षिणाप्राञ्चमृजुꣳ संततं ज्योतिष्मति, वह्न्या-

घारमाघारयेत् , सर्वाणीध्मकाष्ठानि सꣳस्पर्शयेच्च ।

यजमानः—मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽविश । इति

स्रौवमाघारमाघार्यमाणमनुमन्त्र्य

प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्याः सकाशादाज्यमादाय ध्रुवामाप्याय्य

अग्नीत्परिधीꣳश्चाग्निं च त्रिस्त्रिः संमृड्ढि, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

---

(१) ३ परं परं प्रथमम्—यो यः पर ऋषिस्तं तं प्रथमं वृणीते पिता-
महं पितरं पुत्रमिति । अध्वर्युणा प्रक्रियमाणे प्रवरे पूर्वं पूर्वं प्रथमम् । तत्सहका-
रित्वशाद्धोतुरपि स्यादिति परं परं प्रथममित्युच्यते । (काश्यपः पितामहः ।...
अवत्सारः—पिता ।...... ......
असितः—पुत्रः ।) इति क्रमशो ज्ञेयम् ।

आग्नीध्रः—स्फ्यसहितैरिध्मसंनहनैः स्फ्यरहितैरिध्मसंनहनैर्वाऽनुपरिक्रामं परिधीन्यथापरिधितमन्वग्रं त्रिस्त्रिः संमृज्य
अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै संमार्ज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्याय, इति त्रिरग्निं प्राञ्चं संमृज्यात् ।

होता—आस्पात्रं जुहूर्देवानां चमसो देवपानोऽराँ इवाग्ने नेमिर्देवाँ-स्त्वं परिभूरस्याऽऽवह देवान्यजमानाय, इत्यवसाय,
अग्निमग्न आ३वह, सोममा३वह, अग्निमा३वह विष्णुम् (उपांशु) आ३वह महेन्द्रमा३वह देवाँ आज्यपाँ आ३वह, अग्निं होत्रा-याऽऽवह, स्वं महिमानमा३वह, आवह जातवेदः सुयजा यज, इत्यावाह्य यथास्थितमूर्ध्वजानुरुपविश्य
अदितिर्माताऽस्यान्तरिक्षान्मा च्छेत्सीरिदमहमग्निना देवेन देवतया त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साम्ना गायत्रेण च्छन्दसाऽ-ग्निष्टोमेन यज्ञेन वषट्कारेण वज्रेण योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं हन्मि । इत्युदग्वेदेर्व्युदूह्य तृणानि भूमौ प्रादेशं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भुवनमसि विप्रथस्वाग्ने यष्टरिदं नमः, इत्यग्रेण ध्रुवां जुहूं वा नमस्काराञ्जलिं कृत्वा
जुह्वेह्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्यायै, इति दक्षिणहस्तेन जुहूमादाय

---

१ अनुपरिक्रामम्—तं तं परिधिदेशं गत्वा ।

२ यथापरिधितम्—येन क्रमेण परिहिताः परिधयस्तेन क्रमेण । अन्वग्रं मूलादारभ्याऽऽग्रात् ।

३ अत्र प्लुतः पाणिनिप्रणीतव्याकरणसूत्रैव विहितः "ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः" इत्यनया । ननु "आदिं प्लावयन्" इत्याचार्येणैव विहितः कथमन्यशास्त्रविहित इत्युच्यते । ब्रूमः । यद्यत्र स्वातन्त्र्येणाऽऽचार्यस्य प्लुतिविधानमिष्टं स्यात्तर्हि प्लावयेदित्येव ब्रूयात् । न तु प्लावयन् । प्लावयन्निति सूत्रितत्वादयमनुवाद इति प्रतीमः । अत्रानुवादस्तु आम्नानस्य प्राबल्यख्यापनार्थः ।

४ उपांशुदेवतानाम्, आवह, स्वाहा, अग्ना, प्रिया धामानि, इदं हविः, महो ज्यायः, इत्युच्चैरिति सूत्रात्, आ३वह, इत्युच्चैर्निर्देशः ।

उपभृदसि देवस्त्वा सविता श्रपयति देवयज्यायै, इति सव्यहस्तेनो-
पभृतमादाय
सुरमे मे अद्य घृताची भूयास्त९ स्वावृतौ सूपावृतौ।
इत्युपभृति जुहूमत्याधाय (अत्यादधज्जुहूमुपभृति मुखेनाभिहृत्या-
भिमुखं हृत्वाऽत्यादध्यात्। तथा होमार्थमुपावहरन्मुखत एवोपावहरेत्।
सर्वत्रैवमत्याधानोपावहरणे भवतः। न च संश्लिषयेत्। नाभिदेशे
च स्रुचौ धारयेत्)
अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा संताप्तं
लोकं मे लोककृतौ कृणुतम्। इत्यग्रेण स्रुचोऽपरेण मध्यमं
परिधिमनवक्राम[1] प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षिणाऽतिक्रम्योदक्सव्येन
सव्येन पदा दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणेन प्रत्याक्रम्य वा
विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो अकृणोद्वीर्याणि। इत्युदङ्मुखोऽव-
स्थायान्तर्वेद्यां दक्षिणं पादं संस्थाप्य तत्पार्ष्णौ च बहिष्ठेन सव्यपदा-
ङ्गुलिना स्पृशन्नप्रह्वन्दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य (आरभ्य)।
यजमानेनान्वारब्धः—
समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमह्रुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रा-
वान्त्स्वाहा।
इति प्राञ्चमुदञ्चमृजु९ संततं ज्वलत्यग्नौ सर्वाणीध्मकाष्ठानि संस्पर्श-
यन्नाघारमाघारयेत्। (अत्राऽऽघारे मन्त्रादावारम्भः कार्यः।)
यजमानः—वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽविश, ...
इति स्रुच्यमाघारमाधार्यमाणमनुमन्त्र्य
इन्द्रायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।
अध्वर्युः—आघारं हुत्वा तदुपरि धारयित्वा—
बृहद्भाः, इति स्रुचमुद्गृह्य।

---

१ पदा प्रस्तारमनवक्रम्यानवक्रम्य। अन्तरा प्रस्तरं न कुर्यादित्यर्थः। प्रस्तरे पदं न स्थापनीयम्। अतिक्रमणमपि न कार्यमित्यर्थः।

पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भज, इत्यसंस्पर्शयन्स्रुचौ, अग्रेण स्रुचोऽपरेण मध्यमं परिधिमनतिक्रम्यानवक्रम्य प्रस्तरं सव्येन पदा प्रत्याक्रम्य दक्षिणेन पदा वा प्रत्याक्रम्य (एते एवाऽऽक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती भवतः। अत्र मन्त्रवती भवतोऽन्यत्र तूष्णीं भवतः)।

मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्क्ताम्। इति जुह्वाऽऽज्येन ध्रुवां द्विस्त्रिर्वा समज्य (अङ्क्त्वा)

उन्नीतꣳ रायः। इति स्रुवेण ध्रौवमाज्यमादाय।

सुवीराय स्वाहा, इति जुहूमभिघार्य जुह्वा आज्यमादाय

यज्ञेन यज्ञः संततः, इति ध्रुवां प्रत्यभिघार्याऽऽयतने स्रुचौ सादयित्वा

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः सुवर्विष्णोः स्थाने तिष्ठामि

इतीध्मसंनहनानि स्फ्य उपसंगृह्य वेद्याश्च तृणमभ्यन्तमादाय प्रवरं वक्तुं वेद्या उत्तरत एव पूर्वाभिमुखोऽवतिष्ठेत।

आग्नीध्रः—इध्मसंनहनान्यन्वारभ्य

क इदमग्नीद्भविष्यति स इदमग्नीद्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः सुवर्विष्णोः स्थाने तिष्ठामि।

इत्यध्वर्योरपरभागे पूर्वाभिमुखोऽवतिष्ठेत।

अध्वर्युः—ब्रह्मन् प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामि, इति ब्रह्माणमामन्त्रयेत।

---

(१) अभ्यन्तम्-अविगतान्तं मध्यवर्ति असंबन्धं तस्याऽऽप्रक्षेपं, वेद्यां तृणमपिसृजतीति लिङ्गात्। वेदिमध्यात्तृणमसंसृष्टमुपादाय वेद्यां तृणमपिसृजतीति प्रक्षेपविधानात्। न मुच्यते वेद्या इत्युपदेशः। अपिसृजतीति हस्तविमोचनमात्रतयाऽप्युपपत्तेः। एवं च वेदिस्थवेद्यसंबन्धं तृणं ग्राह्यमित्येकः पक्षः। वेदिस्थमेव तृणं वेदिसंबन्धं ग्राह्यमित्यपरः पक्षः।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः, इति जपित्वा
ॐ३ आश्रावय, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् । (होतृकर्तृकमनुमन्त्रणमत्रास्ति)

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इत्यपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन् प्रत्याश्रावयेत् ।

होता—आश्रावय यज्ञं देवेष्वाश्रावय मां मनुष्येषु कीर्त्यै यशसे ब्रह्मवर्चसाय ।
इति आश्रावयेत्याग्नीध्रं प्रति ब्रुवन्तमध्वर्युमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—अग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाꣳश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवत्-अमुवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानः । यथा—असितवद्वत्सारवत्कश्यपवत् ।
इत्यूर्ध्वज्ञुमासीनं होतारं वृत्वा
ब्रह्मण्वदा च वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः, इत्युक्त्वा होतुर्नामोपांशूक्त्वा
मानुषः, इत्युच्चैरुक्त्वा यदव्यन्तमात्तं तृणं तद्वेद्यां प्रत्यपिसृजेत् ।

यजमानः—देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टꣳ स्वं दत्तꣳ स्वं पूर्तꣳ स्वꣳ श्रान्तꣳ स्वꣳ हुतम् । तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रो-

---

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामाश्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्येषु देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु । सप्तर्षीणाꣳ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपांशु जपमुक्त्वा, ॐ३ आश्रावय, इत्युच्चैरनुजानीयात् ।

(२) आश्रावय, अयं प्रैषोऽग्नीधेऽध्वर्युणा प्रयोक्तव्यः । तत्र प्लुतिनियम इत्थम्—आ३श्रा३वय, इति । प्रमाणं चास्य—"अग्नीत्प्रेषणे परस्य च" । सूत्रार्थस्त्वेवम्—अग्नीधः प्रेषण आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य चेति महाभाष्ये नियमेनात्रोक्तत्वात् ।

ताऽऽदित्योऽनुख्याता द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्ब-
न्धुर्य एवास्मि स सन्यजे । इत्यध्वर्युणा प्रवरे प्रक्रियमाणे जपेत् ।

होता—देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण
द्यावापृथिवी मां पातामग्निर्होताऽहं मानुषः । इति प्रवृणानम-
ध्वर्युमनुमन्त्र्य

मानुष इत्यध्वर्योः श्रुत्वा

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरुद-
स्थाममृताँ अनु, इत्युत्थाय

षष्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा अग्नि-होतारमन्तरा विचृत्ताः ।
सिनन्ति पाकमतिधीर एति, इति जपित्वा

ऋतस्य पन्थामन्वेमि होता, इत्यध्वर्युसमीपं गत्वा

इन्द्रमन्वारभामहे होतृवूर्ये पुरोहितम् । येनायन्नुत्तमं स्वर्देवा
अङ्गिरसो दिवम् । इत्यंसेऽध्वर्युं पार्श्वस्थेन दक्षिणेन पाणिनाऽऽ-
ग्नीध्रमंसेऽङ्कदेशेन सव्येन पाणिना वाऽन्वारभ्य

संमार्गोऽसि सं मां प्रजया पशुभिर्मृड्ढि, इति संमार्गतृणैस्त्रिर-
भ्यात्मं मुखं सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं संमृज्योदकं स्पृष्ट्वा स्वासनस्य
पश्चादवस्थाय

अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत्पाक-
तरः । इति होतृषदनमभिमन्त्र्य

निरस्तः परावसुः, इत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृणं प्रत्यग्-
दक्षिणा निरस्याप उपस्पृश्य

---

१ पार्श्वस्थेन पाणिना—इत्यत्र " दक्षिणं प्रतीयादनादेशे " इति परिभा-
षासूत्राद्दक्षिणः पाणिः प्रत्येतव्यः । पार्श्वस्थेनेत्यस्यायमर्थः—कनिष्ठिकाप्रदेशेन
स्थितः, न न्यग्भूतो नोत्तान इत्यर्थः ।

२ अङ्कदेशेन—अङ्कदेशोऽपि पूर्वपरिभाषासूत्रेण दक्षिण एव गृह्यते । सव्येन
वा, इति सूत्राच्च पाणिनोरुणा वा सह विकल्पः ।

इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि, इति दक्षिणोत्तरेणोपस्थे-नोपविश्य

देवबर्हिः स्वासस्थं त्वाऽध्यासदेयम्, इति जपित्वा

अभिहिष होतः प्रतरां बर्हिषञ्जव, इति जानुशिरसा बर्हिरुपस्पृश्य

भूपतये नमो भुवनपतये नमो भूतानां पतये नमो भूतये नमः

प्राणं प्रपद्येऽपानं प्रपद्ये व्यानं प्रपद्ये वाचं प्रपद्ये चक्षुः प्रपद्ये

श्रोत्रं प्रपद्ये मनः प्रपद्य आत्मानं प्रपद्ये गायत्रीं प्रपद्ये त्रिष्टुभं

प्रपद्ये जगतीं प्रपद्येऽनुष्टुभं प्रपद्ये छन्दांसि प्रपद्ये। सूर्यो नो

दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात्। अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः।

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः।

यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः।

विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य।

प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि।

अराधि होता निषदा यजीयानभिप्रयांसि सुधितानि हि ख्यत्।

यजामहै यज्ञियान्हन्त देवाँ ईळामहा ईड्याँ आज्येन।

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुराँ अभि देवा असाम।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्। इति

जपित्वा प्रदीप्ते इध्मे।

अग्निर्होता वेत्त्वग्निर्होत्रं वेत्तु प्रावित्रं साधु ते यजमान देवता

यो अग्निम्। होतारमवृथाः, इति जपित्वा

घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व देवयुवं विश्ववारे ईळामहै देवाँ

ईळेऽन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियान्। इति निगदशेषं

समापयेत्। अग्निर्होतेत्यारभ्य यज्ञियानित्यन्तोऽयमेकः स्रुगादापननि-गदः।

---

१ दक्षिणोत्तरेणा—दक्षिणं च तदुत्तरं च दक्षिणोत्तरम्। तद्यानुपस्थो दक्षिणोत्तरी उपस्थः। तेनोपविशेत्। एतदुक्तं भवति—दक्षिणोत्तरेणोपस्थं कुर्यात्। "दक्षिणं चोपविश्योरुं वामगुल्फोपरि न्यसेत्"।

अध्वर्युः—होत्रा, अग्निर्होतेत्यस्मिन्निगदे, उच्यमाने तत्रस्थे घृतवतीशब्दे श्रूय-
माणे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सक्रदतिक्रम्योदङ्मुखस्तिष्ठन्
आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात्।

आग्नीध्रः—अपरेणोत्करं दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् स्फ्यं संमार्गांश्च धारयन्
अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत्।
सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः।[1]

अध्वर्युः—समिधो यज, इति प्रथमं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्येत्।

होता—ये३यजामहे[2] समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु३ वौ-
३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुम-
न्त्रयेत।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽघारसंभेदं[3] पुरस्तात्प्रथमं प्रयाजं जुह्वा
जुहुयात्।

यजमानः—पृथिवी होता। द्यौरध्वर्युः। रुद्रोऽग्नीत्। बृहस्पतिरुपवक्ता।
इति चतुर्होतारं व्याख्याय
समिद्भ्योऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
वसन्तमृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु।
एको ममैका तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः॥
इति हुतं प्रथमं प्रयाजमनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात्।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत्।

---

१ सर्वेषामध्वर्युप्रभृतीनां प्रचरतां हविरादानादिप्रदानान्तं वाग्यमनं नियम्यते सूत्रकारेण। नियमविच्छेदापराधे च पुनराश्रावणादि व्याहृतिजपो वा प्रायश्चित्तं सूच्यते। तस्मात् प्रायश्चित्तभिया प्रचरद्भिः सर्वैर्वाग्यतैर्भवितव्यम्। एवं सर्वत्र ज्ञेयम्।

२ ये यजामहे—इत्यत्र वौषडित्यत्र च, व्यन्तू वौ, इत्यत्र चाऽऽचार्येण प्लुतो विहितः—" तयोराद्यौ प्लावयेत्, याज्यान्तं च " इत्याभ्यां सूत्राभ्याम्। अत्रत्य एव प्लुतो ये यज्ञकर्मणीत्यादिप्लुतिविधायकसूत्रैर्व्याकरणेऽनूद्यते।

३ आघारसंभेदो नाम—आघारसंगमः। पूर्वोत्तराघारयोर्मेलनमित्यर्थः।

अध्वर्युः—यज, इति द्वितीयं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे तनूनपादग्न आज्यस्य वेतू३ वौ३षट्,
इति वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत (ये३ यजामहे नराशंसो अग्न आज्यस्य वेतू३ वौ३ षट्, अयं प्रयाजो द्वितीयप्रयाजतनूनपात्स्थाने वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्यानां द्वितीयो वक्तव्यः । अनुमन्त्रणं पूर्ववत् ।)

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽघारसंभेदं दक्षिणतो द्वितीयं प्रयाजं जुह्वा जुहुयात् ।

यजमानः—तनूनपातेऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु । द्वौ मम द्वे तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति हुतं द्वितीयं प्रयाजमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति तृतीयं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामह इळो अग्न आज्यस्य व्यन्तु३ वौ३षट्,
इति वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽघारसंभेदं पश्चात्तृतीयं प्रयाजं जुह्वा निःशेषं जुहुयात् ।

यजमानः—इड्भ्योऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मा प्रीताः प्रीणन्तु ।
त्रयो मम तिस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । इति हुतं तृतीयं प्रयाजमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—अग्निप्रयाजान्, जुह्वेष्ट्वाऽधमौपभृतस्थस्थाऽऽज्यस्य जुह्वामानीय

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट् , इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति चतुर्थं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे बर्हिरग्न आज्यस्य वेतु३ वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽघारसंभेदमुत्तरतश्चतुर्थं प्रयाजं जुह्वा जुहुयात् ।

यजमानः—बर्हिषेऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

शरदमृतूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु । चत्वारो मम चतस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति हुतं चतुर्थं प्रयाजमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं प्रति संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति पञ्चमं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाऽग्निं स्वाहा विष्णुं (उपांशु) स्वाहा महेन्द्रं[3] स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्तु ३ वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत ।

---

(१) पौर्णमास्याम् असोमयाजिनः सोमयाजिनश्च—

ये ३ यजामहे स्वाहाऽग्निं, स्वाहा सोमं, स्वाहाऽग्निं, स्वाहा विष्णुं (उपांशु) स्वाहाऽग्नीषोमौ स्वाहेन्द्रं वैमृधं स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्तु ३ वौ३षट् । इति विशेषः ।

(२) आपस्तम्बयजमानस्यासोमयाजिनः सोमयाजिनश्च विष्णुयागः, अमावास्यायां नास्ति तस्मात्तत्कीर्तनमप्युत्तमप्रयाजादिषु नास्तीति ज्ञेयम् ।

(३) अमावास्यायामसोमयाजिनः स्वाहा महेन्द्रमित्यस्य स्थाने स्वाहेन्द्राग्नी

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽघारसंभेदं मध्ये पञ्चमं प्रयाजं जुह्वा सशेषं जुहुयात्।

यजमानः—स्वाहाकारायाग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि तौ मां प्रीतौ प्रीणीतां पञ्च मम न तस्य किंचन योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः।

इति हुतं पञ्चमं प्रयाजमनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रत्याक्रम्य जुह्वाऽऽज्यशेषेण ध्रुवामभिघार्यानुपूर्वं हवींष्यभिघार्य औपभृताज्ये निःशेषं जुह्वाऽऽज्यमानीय स्वायतने जुहूपभृतौ सादयित्वा तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्॥

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

अग्नयेऽनुब्रूहि। इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत्।

होता—अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वाम्। कविर्विप्रेण वावृधो३म्।

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात्। इत आरभ्याऽऽ स्विष्टकृतो मध्यमेन स्वरेण प्रयोक्तव्यम्।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्॥

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीय

---

(१) पौर्णमास्याम्—अग्निः प्रत्नेनेत्यस्याः पुरोनुवाक्यायाः स्थाने होता, अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया। समिद्धः शुक्र आहुतो३म्।

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्॥
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुहूमानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्॥
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य जुहूपभृतावादाय दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा
आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत्।

आग्नीध्र—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत्।

अध्वर्युः—अग्निं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत्।

होता—ये ३ यजामहेऽग्निं जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ३ वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते ज्योतिष्मदग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धेऽग्नये जुहुयात्।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुहूमानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्।

---

१ अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम्।
इत्याग्नेयमाज्यभागं हुतमनुमन्त्रयेत्।
इदमनुमन्त्रणं प्रत्याज्यभागमनुमन्त्रणकरणपक्षः सूत्रोक्तो गृहीतश्चेदेव भवति। द्वयोरप्याज्यभागयोर्युगपदेवानुमन्त्रणं सूत्रकृतोक्तमस्ति।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

सोमायानुब्रू३हि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत्।

होता—सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः। सुमृळीको न आविशो३म्।

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात्।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्॥

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात्।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्॥

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात्।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत्।

अध्वर्युः—सोमं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत्।

---

१ पौर्णमास्याम्। सोम गीर्भिष्ट्वेत्यस्याः पुरोनुवाक्यायाः स्थाने होता त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा। त्वं भद्रो असि क्रतो३म्। इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात्।

होता—ये३ यजामहे सोमं जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतू३ वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते ज्वलदग्नेर्दक्षिणार्धपूर्वार्धे पूर्वाज्यभागेन समं सोमाय जुहुयात् ।

यजमानः—सोमायेदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् । इति हुतावाज्यभागावनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्याऽऽज्यभागार्थं गृहीते जुहूपभृतौ स्वायतने स्विष्टकृद्यागसमाप्तिपर्यन्तं न निदध्यात् । हस्त एव धारयेदित्यर्थः । (पञ्चावत्तिनस्तु पुनरेकदा तूष्णीं ध्रुवास्थमित्यारभ्य प्रस्तरबर्हिषी समङ्क्त्वन्तं कुर्यात्) ।

यजमानः—अत्येऽहनि व्रतलोपप्रायश्चित्तार्थं व्रातपतीष्टिस्थान आपस्तम्बयजमानः पूर्णाहुतिमित्यत्र स्रुवाहुतिमिति वदेत् । पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं जुह्वां चतुर्वारं स्रुवेण गृहीत्वा, अग्नये व्रतपतये स्वाहा, इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये व्रतपतय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा संभावितसमस्तदोषनिर्हरणार्थं सर्वप्रायश्चित्तं करिष्ये ।

अध्वर्युः—आज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण तूष्णीं जुह्वां सकृद्गृहीत्वा भूर्भुवः सुवः स्वाहा । इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

---

(१) सोमस्याऽऽज्यभागस्य पृथगनुमन्त्रणपक्षे—

सोमेन यज्ञश्चक्षुष्मान्त्सोमस्याहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् ।

आग्नेयाज्यभागटिप्पणी समवलोकनीया ।

अग्निर्होता। अश्विनाऽध्वर्यू। त्वष्टाऽग्नीत्। मित्र उपवक्ता।

इति पुरस्ताद्धविरवदानस्य पञ्चहोतारं वदेत्।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

अग्नयेऽनुब्रू३हि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत्।

होता—अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वतो३म्। इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात्।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिꣳसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत्।

भरतमुद्धरेममनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि।

नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः।

इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य (पञ्चावत्तिनः पश्चाद्भागात्तृतीयमवदाय जुह्वामवदध्यादिति विशेषः)। तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदायावदानान्यभिघार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः।

आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्तत्त आप्यायतां पुनः।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात्।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत्।

अध्वर्युः—अग्निं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत्।

होता—ये३ यजामहेऽग्निं भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रानियुद्भिः सचसे शिवाभिः। दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहाँ३ वौ३षट्। इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुग्गतमाज्यं प्रथमं स्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं पुरोडाशं स्थगयन्निव स्रुक्पार्श्वेन तं पुरोडाशमहिंसन्नाघारसंभेददेशे हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्रावयेत्। (एवं क्रमश्चरुपुरोडाशादितन्त्रे न द्रवद्रव्यतन्त्रे) (यदा वीतार्चिर्लेलायतीवाग्निरथाऽऽहुतीर्जुहुयात्)।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम्। इत्याग्नेयं पुरोडाशं हुतमनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

(उपांशु) विष्णवे (उच्चैः) अनुब्रू३हि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत्।

होता—(उपांशु) विष्णुम्, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूळ्हमस्य पांसुरे। (उच्चैः) ॐ ३ इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात्।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्या॑यतां ध्रुवा घृतेन॑ य॒ज्ञंय॑ज्ञं॒ प्रति॑ देवय॒द्भ्यः ।
सू॒र्या॑या॒ ऊधो॒ऽदि॑त्या उ॒पस्थ॑ उ॒रुधा॑रा पृथि॒वी य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्या॑यतां ध्रुवा घृतेन॑ य॒ज्ञंय॑ज्ञं॒ प्रति॑ देवय॒द्भ्यः ।
सू॒र्या॑या॒ ऊधो॒ऽदि॑त्या उ॒पस्थ॑ उ॒रुधा॑रा पृथि॒वी य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्या॑यतां ध्रुवा घृतेन॑ य॒ज्ञंय॑ज्ञं॒ प्रति॑ देवय॒द्भ्यः ।
सू॒र्या॑या॒ ऊधो॒ऽदि॑त्या उ॒पस्थ॑ उ॒रुधा॑रा पृथि॒वी य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—(उपांशु) विष्णुं (उच्चैः) यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—(उच्चैः) ये ३ यजामहे, (उपांशु) विष्णुम् ।
त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां विचक्रमे शतर्चसं महित्वा ।
प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नामा ३ । (उच्चैः)

वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ,
इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुच्याघारस्योपरि जुह्वग्रेण जुहुयात् ।

यजमानः—विष्णव इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

द्विधरस्यद्वेधो भूयासं पाप्मानं दभेयम् ।

इत्युपांशुयाजं हुतमनुमन्त्रयेत¹ ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

---

१ अमावास्यायां माहेन्द्रयागोऽसंनयतो नास्ति । पौर्णमास्यां सांनाय्यप्रसङ्ग एव नास्त्यनाम्नानात् ।

पौर्णमास्यामयं विशेषोऽत्रानुसंधातव्यः—उपांशुयाजानुमन्त्रणानन्तरम्—

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

अग्नीषोमाभ्यामनुब्रू३हि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूव-थो३म् ।

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिꣳसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः, इत्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य (पञ्चावत्तिनः पश्चार्द्धागात्तृतीयमवदाय जुह्वामवदध्यादिति विशेषः)। तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदायावदानान्यभिघार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

यद्वदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः ।

आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्तत आप्यायतां पुनः ॥

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्नीषोमौ यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहेऽग्नीषोमौ युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ।

युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीता३न्वौ-३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ ।

इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुग्गतमाज्यं प्रथमं स्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं पुरोडाशं स्थगयन्निव स्रुक्पार्श्वेन तं पुरोडाशमहिंसन्स्रुच्याधारोपरि उपांशुयाजहोमसंनिहितं हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्रावयेत् ।

यजमानः—अग्नीषोमाभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् ।

इत्यग्नीषोमीयं पुरोडाशं हुतमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
इन्द्राय वैमृधायानुब्रू३हि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमो३म् । इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिꣳसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।
भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।
नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः ।

इत्यैन्द्रवैमृधस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय (पञ्चावत्तिनः पश्चाद्भागात्तृतीयमवदाय जुह्वामवदध्यादिति विशेषः) जुह्वामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदायावदानान्यभिघार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः ।
आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्तत आप्यायतां पुनः ।
इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा
आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—इन्द्रं वैमृधं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे इन्द्रं वैमृधं मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः, परावत आ जगन्था परस्याः ।
सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताढि वि मृधो नुदस्व ३ वौ३षट् ॥

ऐन्द्रायानुब्रू३हि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव ।
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधो३म् । इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिꣳसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।
भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।
नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः । इति शृतस्य (प्रातर्दोहस्य)
मध्यात्स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वां निधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयं स्रुवेणाऽऽदाय
जुह्वां निधाय (पश्चार्धात्तृतीयं पश्चावत्तिनोऽवदानं ततो जुह्वां
निधानम्)।

इति वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनु-
मन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुग्गतमाज्यं प्रथमं स्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं
पुरोडाशं स्थगयन्निव स्रुक्पार्श्वेन तं पुरोडाशमहिंसन् स्रुच्याघारोपरि
अग्नीषोमीयहोमसंनिहितं हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्रावयेत् ।

यजमानः—इन्द्राय वैमृधायेदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्यया सपत्नो वीर्यवान्भूयासम् ।
इत्यैन्द्रवैमृधं पुरोडाशं हुतमनुमन्त्रयेत । ततः पार्वणहोमः ।

१ तथा च—असोमयाजिनः—अमावास्यायामुपांशुयाजानुमन्त्रणानन्तरम्—

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
इन्द्राग्निभ्यामनुब्रू३हि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—इन्द्राग्नी अवसाऽऽगतमस्मभ्यं चर्षणीसह। मा नो दुःशंस ईशतो३म्।

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात्।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिंसिषं मा ते तेजोऽप क्रमीत्।

भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि।

नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः।

इत्यैन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्नेर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य (पञ्चावत्तिनः पश्चाद्भागात्तृतीयमवदाय जुह्वामवदध्यादिति विशेषः।) तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदायावदानान्यभिघार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः।

आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्तत्त आप्यायतां पुनः।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात्।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत्।

अध्वर्युः—इन्द्राग्नी यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत्।

होता—ये३ यजामह इन्द्राग्नी गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईट्टे रयिं यशसं पूर्वभाजम्।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णै३र्वौषट्।

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत।

मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिꣳसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।
भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।
नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः। इति दधिमध्यादवदानं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वां निधाय, पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदाय जुह्वां निधाय (पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनोऽवदानं ततो जुह्वां निधानम्) । तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वमानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः ।
आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्तत्त आप्यायतां पुनः ।

इति तन्त्रेण शृतं दधि च प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—महेन्द्रं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुग्गतमाज्यं प्रथमं स्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं पुरोडाशं स्थगयन्निव स्रुक्पार्श्वेन तं पुरोडाशमहिंसन् स्रुच्याधारोपरि उपांशुयाजहोमसंनिहितं हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्रावयेत् ।

यजमानः—इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासम् ।

इत्यैन्द्राग्नं पुरोडाशं हुतमनुमन्त्रयेत । ततः पार्वणहोमः ।

१ आपस्तम्बीययजमानस्य संनयदसंनयतोरमावास्यायामुपांशुयाजस्याभावादाग्नेयानन्तरमसंनयता, ऐन्द्राग्नो यागः कर्तव्यः । संनयतस्तु, आग्नेयानन्तरं माहेन्द्र एवेति ज्ञेयम् ।

होता—ये३यजामहे महेन्द्रं भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः। भुवो नॄंश्च्यौत्नो विश्वस्मिन्भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणा३इ वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुच्याघारस्योपरि उपांशुयाजहोमसंनिहितं स्रुङ्मुखेण जुहुयात्। (द्रवद्द्रव्याणि सर्वाणि स्रुङ्मुखेण जुहुयात्।)

यजमानः—महेन्द्रायेदं न मम, इति त्यागं कृत्वा महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयम्। इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासम्

इति माहेन्द्रं सांनाय्यमनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय

अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना।
सा नो दोहताᳪं सुवीर्यᳪं रायस्पोषᳪं सहस्रिणम्।
अपानाय सुराधसेऽमावास्यायै स्वाहा, इति जुहुयात्।

यजमानः—अमावास्याया इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

अध्वर्युः—आज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण जुह्वां पञ्चवारं सप्तवारं वा गृहीत्वा

दर्श ते तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन।
नारिष्ठयोः प्रशिषमीडमानो देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत्स्वाहा।

इति जुहुयात्।

---

(१) अमावास्यायामसंनयतोऽप्येवमेव पार्वणहोमः। पौर्णमास्यां संनयदसंनयतोस्त्वयं विशेषः—

ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे।
स नो दोहताᳪं सुवीर्यᳪं रायस्पोषᳪं सहस्रिणम्।
प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहा, इति जुहुयात्।

(२) यजमानः—पूर्णमासायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यं वां देवा अकल्पयन्नूर्जो भागꣳ शतक्रतू ।

एतद्वां तेन प्रीणानि तेन तृप्यतमꣳहहौ स्वाहा ॥ २ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अहं देवानाꣳ सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं न मिथुर्भवाति ।

अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयꣳ स्वाहा ॥ ३ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अदारसृद्भवत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृडता नः ।

मा नो विददभिभामो अशस्तिर्मा नो विदद्वृजना द्वेष्या स्वाहा ॥ ४ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठेभ्यः सोममरुद्भ्य इदं न मम, (नारिष्ठेभ्यो देवसोममरुद्भ्य इति वा) ।

अध्वर्युः—ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानाꣳ हविषामाज्यस्य ।

अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् ।

स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान्त्स्वाहा ॥ ५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं व्याने समपानं दधामि ते ।

परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ ६ ॥

इति जुहुयात् ।

<u>यजमानः</u>—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम (नारिष्ठायाग्नय इदं न मम, इति वा) इति त्यागं कुर्यात् ।

ततो यदि सप्तवारमाज्यं गृहीत्वा यागं चिकीर्षेत्तर्हि, अध्वर्युणा ग्राहयेत् ।

अध्वर्युः—सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्स्वाहा ॥ ६ ॥

इति जुहुयात् ।

<u>यजमानः</u>—नारिष्ठायाग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं व्याने समपानं दधामि ते । परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ।

इति जुहुयात् ।

<u>यजमानः</u>—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रू३हि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँ ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतृणामस्यायजिष्ठो३म् । इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य सर्वेषां हविषामुत्तर-

घ्रात्सकृत्सकृत्स्विष्टकृते प्रधानावदानाद्भूयिष्ठमवदाय जुह्वामवधाय प्रतिहविरवदानं हस्तं प्रक्षाल्य (पञ्चावत्तिनो द्विरवदाय) तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य न हविः प्रत्यभिघार्य, दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्नि१ स्विष्टकृतं यज । इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट्[1]

---

(१) पौर्णमास्याम्—

ये३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेः प्रिया धामान्ययाट् (उपांशु) विष्णोः (उच्चैः) प्रिया धामान्ययाळग्नीषोमयोः प्रिया धामान्ययाळिन्द्रस्य वैमृधस्य प्रिया धामान्ययाड्देवानामाज्यपानामित्यादि समानम् । असंनयतः, अमावास्यायां च

ये३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेः प्रिया धामान्ययाट् (उपांशु) विष्णोः (उच्चैः) प्रिया धामान्ययाडिन्द्राग्न्योः प्रिया धामान्ययाड्देवानामित्यादि समानम् ।

आपस्तम्बीययजमानस्य संनयदसंनयतोऽमावास्यायामुपांशुयाजाभावाद्विष्णोः प्रियेत्युपांशु देवतानामकीर्तनं नास्ति ।

सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेः प्रिया धामान्ययाड् (उपांशु) विष्णोः

(उच्चैः) प्रिया धामान्ययाण्महेन्द्रस्य प्रिया धामान्ययाड्देवाना-माज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविरग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वियद्भूर्हव्या वह यविष्ठ या ते अद्या३ वौ३षट् ।

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनु-मन्त्रयेत ।

(ये३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमिति याज्यां वौषडित्यन्तामनुच्छ्वसन्नेव पठेत् । उच्छ्वसन्नेव पिपठिषेच्चेदर्धर्चे यज्वेत्यन्त उच्छ्वसन्नेव पठेत् । नान्यत्रोच्छ्वासः कर्तव्यः) ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते—स्रुग्गतमाज्यं प्रथमं स्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं हविः स्थगयन्निव स्रुक्पार्श्वेन तद्धविरहिंसन् अग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धे इत-राहुतिभिरसꣳसक्तं हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्रावयेत् ।

यजमानः—अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

अग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमे-यम् ।

इति सौविष्टकृतमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य जुह्वामप आनीय

वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रमुत्सꣳ शतधारमेतम् ।
स नः पितरं पितामहं प्रपितामहꣳ स्वर्गे लोके पिन्वमानो बिभर्तु स्वाहा ।

इत्यन्तःपरिधि निनीयाऽऽयतने जुहूपभृता सादयेत्।

यजमानः—अग्नये वैश्वानरायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

इति दर्शपूर्णमासप्रयोगीयद्वितीयः प्रश्नः।

(१) वैश्वानरे हविरिदमित्यनेन यदपां निनयनं तत्प्राचीनावीतिना कार्यमिति केचिदस्मदीया वावदूकाः परशास्त्रावलोकनेन स्वपाण्डित्यं प्रकटयन्तः प्राहुः। तदसंगतम्— स नः पितरमिति मन्त्रस्य वैश्वानरप्रधानतोक्तेर्वैश्वानरे हविरिदमिति च निनयनरूपहोमाधिकरणत्वेन वैश्वानराभिधानाच्च। यद्यधिकरणत्वेन होमाधिकरणं सिद्धं न देवता, इति चेत् 'स पिन्वमानः' इत्यत्रास्तु। पितृलिङ्गमात्रेणैव यदि सैव देवता गृह्यते तर्हि जीवत्पितृकस्य निवर्तेत। न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्। लिङ्गतो देवता कदाचिद्विकल्पिता स्यात्। न च सर्वथा कर्मनिवृत्तिः। न च वा पितरि सत्यपि पितरं पिन्वमान इति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य वक्तुं बुद्धिमतामुचितम्। तस्माच्छब्दं निरपेक्षं प्रमाणमुताऽऽहिताग्निना, अग्नये वैश्वानरायेदं न ममेति त्यागो वक्तव्यः। अध्वर्युर्विदाऽध्वर्युणा निनयनमुपवीतिनैव कार्यम्।

अथाऽऽपस्तम्बीयदर्शपूर्णमासयोस्तृतीयः प्रश्नः ।

अध्वर्युः—प्राशित्रपात्रमुपस्तीर्याऽऽग्नेयं पुरोडाशं प्राञ्चं तिर्यञ्चं वा विरुग्ण-(भङ्क्त्वा)प उपरपृश्याङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या व्यूह्य

अज्यायो यवमात्रादाव्याधात्कृत्यतामिदम् ।

मा रूरुपाम यज्ञस्य शुद्धꣳ स्विष्टमिदꣳ हविः ॥

इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्याद्यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा प्राशित्रमवदाय प्राशित्रपात्रे निदध्यात् । ततो हस्तं प्रक्षालयेत् । सांनाय्यात्प्राशित्राव-दानं नास्तीत्यवगन्तव्यम् ।

यजमानः—अग्निर्मा दुरिष्टात्पातु सविताऽघशꣳसाद्यो मेऽन्ति दूरेऽ-रातीयाति तमेतेन जेषम् । इति प्राशित्रमवदीयमानमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—अभिघार्यानभिघार्य वा प्राशित्रमग्रेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे परिहरेत् ।

ब्रह्मा—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे । इति प्राशित्रमाह्रियमाणमीक्षित्वा

---

(१) पौर्णमास्यामङ्गुष्ठेनोपमध्यमयेत्यारभ्य हस्तं प्रक्षालयेदित्यन्तं प्रति-पुरोडाशमावर्तयेत् । अमावास्यायामसोमयाजिनोऽप्येवमेवेति ज्ञेयम् ।

(२) आपस्तम्बब्रह्मा—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे, । इति प्राशित्रम-वदीयमानं प्रेक्ष्य

ऋतस्य पथा पर्येहि, इत्यग्रेणाऽऽहवनीयं परिह्रियमाणं प्रेक्ष्य

सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि, इत्यासन्नमाह्रियमाणं प्रेक्ष्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां प्रति-गृह्णामि

इति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीडायाः पदे । इत्यन्तर्वेदि व्यूह्य तृणानि प्राग्दण्डꣳ सादयित्वा

अदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे, इत्यवेक्ष्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-माददे । इत्यङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्याऽऽदाय

अग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्र-

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । इति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थे

इत्यन्तर्वेदि कुशेषु प्राग्दण्डं निधायाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां गृहीत्वा

अग्नेष्ट्वाऽऽस्येन प्राश्नामि बृहस्पतेर्मुखेन । इति दन्तैरपीडयन्प्राश्याऽऽचम्य

सत्येन त्वाऽभिजिघर्मि या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु चक्षुः श्रोत्रं प्राणान्ये मा हिंसीः, इत्यपः पीत्वाऽऽचम्य

इन्द्रस्य त्वा जठरे दधामि इति नाभिमालभ्य प्राशित्रहरणं प्रक्षाल्य प्रक्षालितेनानेन प्राशित्रहरणेनाऽऽत्मानमभिमुखेन हस्तेन च तथाभूतेनाऽऽत्मनः पुरस्त्रिरपः सिञ्चेत् ।

स्य त्वा जठरे सादयामि

इति प्राशित्रं दन्तैरनभिमृद्य निगीर्य

या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इद९ शमयन्तु स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ स्वाहा

इत्यद्भिः प्राशित्रमन्तर्णीत्वाऽऽचम्य

वसीना मे मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि

इति नाभिदेशमभिमृश्य

वाङ्म आसन् । इति मुखमभिमृश्य

नसोः प्राणः, इति नासिके अभिमृश्य

अक्ष्योश्चक्षुः, इति चक्षुषी अभिमृश्य

कर्णयोः श्रोत्रम्, इति श्रोत्रे अभिमृश्य

बाह्वोर्बलम्, इति बाहू अभिमृश्य

ऊरुवोरोजः, इत्यूरू अभिमृश्य

अरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः, इत्यवशिष्टान्यभिमृश्याप उपस्पृश्य

प्रक्षाल्य प्राशित्रमद्भिः पूरयित्वा

दिशो जिन्व, इति पराचीनमेकप्रयत्नेन निनीय

मां जिन्व, इति पुनरपो गृहीत्वा हृदयाभिमुखं निनयेत् ।

अध्वर्युः—इडापात्रमुपस्तीर्य

मनुना दृष्टां घृतपदीं मित्रावरुणसमीरिताम् ।
दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्येकतोमुखाम् ॥

इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमवदायेडायामवधायाव-दानदेशयोर्मध्ये स्थिताद्धविरंशाद्द्वितीयमवदायेडायामवधाय, पश्चार्धात्तृतीयं पश्चावत्तिनाम् । पूर्वार्धाच्च यजमानभागमिडायामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य

मनुना दृष्टां घृतपदीं मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्येकतोमुखाम् ॥

इति शृतस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानं स्रुवेणाऽऽदायेडायामवधायाव-दानदेशयोर्मध्ये स्थिताद्धविरंशाद्द्वितीयं स्रुवेणाऽऽदायेडायामवधाय पश्चात्पश्चावत्तिनां तृतीयम् ।

पूर्वार्धाच्च यजमानभागं स्रुवेण पात्रान्तरे गृहीत्वेडायां निधाय तथा

मनुना दृष्टां घृतपदीं मित्रावरुणसमीरिताम् ।
दक्षिणार्धादसंभिदन्नवद्याम्येकतोमुखाम् ॥

इति दध्नो दक्षिणार्धात्प्रथममवदानं स्रुवेणाऽऽदायेडायामवधायावदान-देशयोर्मध्ये स्थिताद्धविरंशाद्द्वितीयं स्रुवेणाऽऽदायेडायामवधाय पश्चा-र्धात्पश्चावत्तिनां तृतीयम् । पूर्वार्धाच्च यजमानभागं स्रुवेण पात्रान्तरे गृहीत्वेडायां निदध्यात् । स्विष्टकृतावदानादिडावदानं ज्यायः कार्यम् ।

यजमानः—सुरूपवर्षवर्ण एहीमान्भद्रान्दुर्याँ अभ्येहि मामनुव्रतान्युशीर्षाणि मृढ्वं मृड एह्यदित एहि सरस्वत्येहि रन्तिरसि रमति-

---

(१) पौर्णमास्यां "मनुना दृष्टामिति मन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्त्यान्यस्तं हस्तं प्रक्षाल्येत्यन्तं कुर्यात् । असंनयतोऽमावास्यायामप्यैन्द्राग्नं पुरोडाशं प्रत्यप्येवमेव मनुना दृष्टामित्यादि कार्यम् ।

(२) पौर्णमास्यां सर्वपुरोडाशेभ्योऽवत्तं यजमानभागम् । इति विशेषः । अमावास्यायामसंनयतोऽप्येवमेव ।

रसि सूनर्यसि जुष्टे जुष्टिं तेऽशीयोपहूत उपहवं तेऽशीय ।

इतीडामवदीयमानामनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—अवत्तं पुरोडाशीयं यजमानभागमीषद्दीर्घं कृत्वाऽऽज्येन सर्वतोऽक्तं कृत्वा ध्रुवायाः समीपं गमयित्वा तथा च शृतदध्नोर्यजमानभागमाज्येन सर्वतोऽङ्क्त्वा ध्रुवायाः समीपं गमयित्वाऽभिघार्येडां होत्रे प्रदाय दक्षिणेन होतारमिडामनुत्सृजन्नेव पश्चाद्गत्वा होतुर्दक्षिणत आसीनः प्राङ्मुखो होतुः प्रदेशिन्या उत्तमे पर्वणी स्रुवेणाञ्ज्यात् ।

होता—इडामादाय तयाऽध्वर्युमतिक्रामन्तं दक्षिणतो ह्वेडामन्तराऽध्वर्युमात्मानं च कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अपि वा होत्रे, इडामदत्त्वा प्राचीमिडामपोह्य स्वयं पश्चाद्गत्वा होतुर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीनः स्रुवेण होतुरङ्गुल्याः प्रदेशिन्याः पर्वणी अञ्ज्यात् ।

होता—वाचस्पतिना ते हुतस्येषे प्राणाय प्राश्नामि ।

इत्युत्तरपर्वलेपमुत्तरे, ओष्ठे अभ्यात्मं (आत्माभिमुखं पाणितलं कृत्वा) निमृज्याधरपर्वलेपमधरे, ओष्ठे ।

मनसस्पतिना ते हुतस्योर्जेऽपानाय प्राश्नामि, इति निमृज्योदकं स्पृष्ट्वाऽञ्जलिनेळां प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा पश्चादिडाया उदगङ्गुलिं पाणिमुपधायावान्तरेळामवदापयतीाध्वर्युम् ।

अध्वर्युः—होतुः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख आसीन उपस्पृष्टोदकस्य होतुर्हस्ते इडागताज्यलेपादुपस्तीर्यावान्तरेळामवदायावदध्यात् ।

होता—अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्मध्येन प्रदेशेन स्वयमिडाया अवान्तरेडामाददीत ।

अध्वर्युः—इडागताज्यलेपादभिघारणं कुर्यात् । पञ्चावत्तिनां द्विरभिघारणं कुर्यात् ।

होता—प्रत्यालभ्यामङ्गुष्ठेनाभिसंगृह्य प्रत्याहृत्याङ्गुलीरमुष्टिं कृत्वा दक्षिणत[1] इळां परिगृह्याऽऽस्यसंमितां प्राणसंमितां वा कृत्वा

इळोपहूता सह दिवा बृहताऽऽदित्येनोपास्माँ इळा ह्वयतां सह

---

(१) दक्षिणतः—गृहीतावान्तरेळेन मुष्टिना दक्षिणेन पाणिना, अवान्तरेळाया दक्षिणस्यां दिशि इळापात्रं गृहीत्वा

दिवा बृहताऽऽदित्येनेळोपहूता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनोपास्माँ इळा ह्वयतां सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनेळोपहूता सह पृथिव्या रथंतरेणाग्निनोपास्माँ इळा ह्वयतां सह पृथिव्या रथंतरेणाग्निना उपहूता गावः सहाशिर उप मां गावः सहाशिरा ह्वयन्तामुपहूता धेनुः सह ऋषभोप मां धेनुः सह ऋषभा ह्वयतामुपहूता गौर्घृतपद्युप मां गौर्घृतपदी ह्वयतामुपहूता दिव्याः सप्त होतार उप मां दिव्याः सप्त होतारो ह्वयन्तामुपहूतः सखाभक्ष उप मां सखाभक्षो ह्वयतामुपहूतेळा वृष्टिरुप मामिळा वृष्टिर्ह्वयताम् । इत्युपांशु—

इळोपहूतोपहूतेळोपास्माँ इळा ह्वयतामिळोपहूता । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृतमुपहूतं दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानुपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । इत्युच्चैरिळामुपह्वयीत ।

अध्वर्युयजमानौ—उपहूयमानामिडामन्वारभेताम् ।

अध्वर्युः—दैव्या अध्वर्यव उपहूता इति होतुर्वाक्यमभिज्ञाय,

उपहूतः पशुमानसानि, इति जपेत् ।

यजमानः—भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि चित्त एहि दधिष एहीड एहि सूनृत एहि ।

इतीडाया उपांशूपहवे जपित्वा

चिदसि, मनाऽसि, धीरसि रन्ती रमतिः सूनुः सूनरी । देवीर्देवैरभि मा निवर्तध्वꣳ स्योना स्योनेन घृतेन मा समुक्षत नम इदमुदं भिषगृषिर्ब्रह्मा यद्दधे समुद्रादुदचान्नित स्रुचा वागग्रे विप्रस्य तिष्ठति शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन् । इत्युच्चैरुपहवे जपित्वा

वायविडा ते माता, इति होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यात्वा, उपहूतोऽयं यजमान इति होतुर्वाक्यमभिज्ञाय

उपहूतः पशुमानसानि

सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा तच्छकेयं यज्ञो दिवꣳ रोहयतु यज्ञो दिवं गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाꣳ अप्येत्वस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् राय उत यज्ञाः सचन्तामस्मासु सन्त्वाशिषः सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनी जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नोऽसि जुष्टिं ते गमेयम् । आशीर्म ऊर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणꣳ सवर्चसम् । संजयन्क्षेत्राणि सहसाऽहमिन्द्र कृण्वानो अन्याꣳ अधरान्त्सपत्नान् ।
इति जपित्वा, इडाया अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासम् । इत्युपहूतामिडामनुमन्त्रय

इडा धेनुः सहवत्सा न आगादूर्जं दुहाना पयसा प्रपीना । सा नो अन्नेन हविषोत गोभिरिडाऽभ्यस्माꣳ आगात् । इति भक्षायाऽऽह्रियमाणामनुमन्त्रयेत ।

यजमानपञ्चमा इडायाः स्वं स्वं भागं भक्षणार्थं गृह्णीयुः ।

होता— इळे भागं जुषस्व नः पिन्व गा जिन्वार्वतो रायस्पोषस्येशिषे तस्य नो रास्व । तस्य नो दास्तस्यास्ते भागमशीमहि । सर्वात्मानः सर्वतनवः सर्ववीराः सर्वपूरुषाः । सर्वपुरुषा इति वा । अवान्तरेडां प्राश्याऽऽचम्य तूष्णीमिडाभागं भक्षणार्थं गृहीतं प्राश्याऽऽचम्य वाग्यत आस्त आ मार्जनात् ।

ब्रह्मा—तूष्णीमिडाभागं प्राश्याऽऽचम्य वाग्यत आस्त आ मार्जनात् ।

अध्वर्युयजमानाग्नीध्राः—इडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वार्वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः ।

---

(१) आपस्तम्बब्रह्मा–इडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वार्वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः ॥ इति स्वभागं प्राश्येत्यादि समानम् ।

इतीडायाः स्वस्वभागं प्राश्याऽऽचम्य वाग्यता आसत आ मार्जनात् ।
मन्त्रावृत्तिः प्रतिपुरुषम् ।

अध्वर्युयजमानाग्नीध्राः—मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् । इत्यन्तर्वेदि स्थिते प्रस्तरे मार्जयेयुः । (मार्जनं नामान्तर्वेद्यवस्थिते प्रस्तरे जलमासिच्य तस्याधस्ताद्धस्तेन जलं गृहीत्वा शिरस्यानयनम् ।) मन्त्रावृत्तिश्च प्रतिपुरुषम् । होतृब्रह्माणावेवं मार्जयतः । आहवनीयपरिस्तरणैरञ्जलिमुदकधारणसमर्थं कृत्वाऽन्येन केनचित्पारिकर्मिणाऽपामासेचनम् ।

अध्वर्युः—आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं वा कृत्वा चतुर्धा कुर्यात् ।

यजमानः—ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोपदसद्दिशां क्लृप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशो दैवीश्च मानुषीश्चाहोरात्रे मे कल्पेतामर्धमासा मे कल्पन्तां मासा मे कल्पन्तामृतवो मे कल्पन्ताꣳ संवत्सरो मे कल्पतां क्लृप्तिरसि कल्पतां मे । इत्यध्वर्युणा चतुर्धा कृतं बर्हिषि सन्नं पुरोडाशं तन्त्रेणाभिमृश्य, आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम हविषा वयम् । ब्रध्न पाहि भजतां भागी भागं माऽभागो भक्त निरभागं भजामः । अपस्पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय । ब्राह्मणानामिदꣳ हविः सोम्यानाꣳ सोमपीथिनाम् । निर्भ-

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ।

स्तोऽब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्ति । सकृदुक्तेन मन्त्रेण प्रतिदिशं विभागपूर्वकं गमयित्वा, इदं ब्रह्मणः, इदꣳ होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीधः, इति प्रत्येकमादिश्य, उपहूता द्यौः पितोप मां द्यौः पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायोपहूता पृथिवी मातोप मां माता पृथिवी ह्वयतामग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्याय । इत्याग्नीध्रभागस्य पुनर्व्यूहनं कुर्यादिदं व्यूहनमाग्नीध्रभागस्य मन्त्रपूर्वकं वैशेषिकम् ।

अध्वर्युः—इदं यजमानस्य, इति यजमानभागं निर्दिश्य कस्मिंश्चिदेकस्मिन् पात्रे सकृदुपस्तीर्याऽऽग्नीध्रभागं द्वेधा कृत्वैकं भागं पात्रेऽवधाय पुनरुपस्तीर्यापरभागमवधाय द्विरभिघार्याग्नीधे तत्पात्रं प्रयच्छेत् । अपि वा कस्मिंश्चित्पात्रे द्विरुपस्तीर्य द्विराधाय द्विरभिघार्य तत्पात्रमग्नीधे प्रयच्छेत् ।

आग्नीध्रः—विहाराद्बहिर्गत्वा पात्रस्थं स्वभागं गृहीत्वा अग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः, शामित्रमसि नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः । इति भक्षयित्वाऽऽचामेत् ।

अध्वर्युः—यथास्थानमासीनाभ्यां ब्रह्मयजमानाभ्यां तयोर्भागौ वेदेन हृत्वा प्रयच्छेत् ।

ब्रह्मा—दत्तं स्वभागं प्राशित्रहरणे निदध्यात् ।

यजमानः—प्राशित्रहरणस्य पश्चात्कुशेषु स्वभागं निदध्यादयं नियम आपस्तम्बीययजमानस्य नास्ति । यत्र क्व वा निहितेऽपि न प्रत्यवायः ।

अध्वर्युः—स्रुवेण होतुर्भागं होत्रे प्रयच्छेत्तथा स्वभागं जुह्वा स्वस्मै प्रयच्छेत् ।

होता—तूष्णीं भक्षयित्वाऽऽचामेत् ।

---

(१) अत्राग्नीध्रभागस्य षडवत्तसंपादनं हस्त एव कैश्चिदलग्नैरनाम्नानसूत्रग्रथितमीमांसावाक्यकुसुमैः क्रियते तदनादर्तव्यम् । कुतः ? पृथक्पात्राभ्यामितरयोरित्यापस्तम्बवचनात् । पृथक्शब्देतरशब्दस्वारस्यात्परिहरणसमभिव्याहारोऽप्यत्र मानं भवितुमर्हति तेनायमर्थो यदन्यस्मै परिहरणं तत्पात्रेणैव । नन्वग्नीधे परिहरणं नोक्तम् । मैवम् । प्रदानं विना भक्षणस्यानुपपन्नत्वात्षडवत्तं संपाद्य परिहरतीत्यर्थः प्रकरणादवसीयते ।

अध्वर्युराग्नीध्रश्च—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि। राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे ब्रह्मण ओदनम्। तेनामृतत्वमश्याम्। वयो दात्रे। मयो मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे। क इदं कस्मा अदात्। कामः कामाय। कामो दाता। कामः प्रतिग्रहीता। कामꣲ समुद्रमाविश। कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि। कामैतत्ते। एषा ते काम दक्षिणा। उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु।

इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्णीयाताम्।

होतृब्रह्माणौ—क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु।

इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्णीयाताम्।

यजमानः—उत्तरतः परीत इति दाक्षिणतः स्थितानृत्विजः संप्रैष्येत्।

अध्वर्युः—हविःशेषानुद्वास्य ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः समिधमाधायाग्नीत्परिधींश्चाग्निं च सकृत्सकृत्संमृड्ढि।

इति ब्रह्माणमाग्नीध्रं च संप्रैष्येत्।

ब्रह्मा[2]—बृहस्पतिर्ब्रह्मा [illegible] आशिष्ठ बृहस्पते यज्ञमजूगुपः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि। भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः। इति जपित्वा, ॐ प्रतिष्ठ, इत्यतिसृजेत्।

आग्नीध्रः—ब्रह्मणाऽनुज्ञातः—एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽ च प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा च प्यायिषीमहि स्वाहा।

इत्यानुयाजिकीं समिधमादध्यात्।

---

(१) आपस्तम्बब्रह्माऽपि देवस्येत्यारभ्य गृह्णात्वित्यन्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात्।

(२) आपस्तम्बब्रह्मा—देव सवितरेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि। इत्युपांशूक्त्वा, ॐ प्रतिष्ठ, इत्युच्चैरनुजानीयात्।

क्तोऽब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्ति । सकृदुक्तेन मन्त्रेण प्रतिदिशं विभागपूर्वकं गमयित्वा, इदं ब्रह्मणः, इदꣳ होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीधः, इति प्रत्येकमादिश्य, उपहूता द्यौः पितोप मां द्यौः पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायोपहूता पृथिवी मातोप मां माता पृथिवी ह्वयतामग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्याय । इत्याग्नीध्रभागस्य पुनर्व्यूहनं कुर्यादिदं व्यूहनमाग्नीध्रभागस्य मन्त्रपूर्वकं वैशेषिकम् ।

अध्वर्युः—इदं यजमानस्य, इति यजमानभागं निर्दिश्य कस्मिंश्चिदेकस्मिन् पात्रे सकृदुपस्तीर्याऽऽग्नीध्रभागं द्वेधा कृत्वैकं भागं पात्रेऽवधाय पुनरुपस्तीर्यापरभागमवधाय द्विरभिघार्याग्नीधे तत्पात्रं प्रयच्छेत् । अपि वा कस्मिंश्चित्पात्रे द्विरुपस्तीर्य द्विराधाय द्विरभिघार्य तत्पात्रमग्नीधे प्रयच्छेत् ।

आग्नीध्रः—विहाराद्बहिर्गत्वा पात्रस्थं स्वभागं गृहीत्वा अग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः, शामित्रमसि नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः । इति भक्षयित्वाऽऽचामेत् ।

अध्वर्युः—यथास्थानमासीनाभ्यां ब्रह्मयजमानाभ्यां तयोर्भागौ वेदेन हृत्वा प्रयच्छेत ।

ब्रह्मा—दत्तं स्वभागं प्राशित्रहरणे निदध्यात् ।

यजमानः—प्राशित्रहरणस्य पश्चात्कुशेषु स्वभागं निदध्यादयं नियम आपस्तम्बीययजमानस्य नास्ति । यत्र क्व वा निहितेऽपि न प्रत्यवायः ।

अध्वर्युः—स्रुवेण होतुर्भागं होत्रे प्रयच्छेत्तथा स्वभागं जुह्वा स्वस्मै प्रयच्छेत् ।

होता—तूष्णीं भक्षयित्वाऽऽचामेत् ।

---

(१) अत्राग्नीद्भागस्य षडवत्तसंपादनं हस्त एव कैश्चिदलज्जैरनाघ्रातसूत्रग्रथितमीमांसावाक्यकुसुमैः क्रियते तदनादर्तव्यम् । कुतः ! पृथक्पात्राभ्यामितरयोरित्यापस्तम्बवचनात् । पृथक्शब्देतरशब्दस्वारस्यात्परिहरणसमभिव्याहारोऽप्यत्र मानं भवितुमर्हति तेनायमर्थो यदन्यस्मै परिहरणं तत्पात्रेणैव । नन्वग्नीधे परिहरणं नोक्तम् । मैवम् । प्रदानं विना भक्षणस्यानुपपन्नत्वात्षडवत्तं संपाद्य परिहरतीत्यर्थः पत्त्रगात्तम्रीयते ।

अध्वर्युः—अन्तरिक्षस्य भागोऽसि, इति स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य दाक्षिणाग्नावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोदनं पचेत्क्षीरे पचेदित्येके ।

ब्रह्मा—दक्षिणाग्नौ स्थितमन्वाहार्यं गत्वा प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वानक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च । इत्यन्वाहार्यमवेक्ष्य प्राणापानौ मे पाहि कामाय त्वा, इत्यस्पृशन्नन्वाहार्यमवघ्रायाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पुलककलामात्रमन्वाहार्याद्गृहीत्वा प्राशित्रहरणस्थस्वभागे निदध्यात् ।

अध्वर्युः—अन्वाहार्यमभिघार्यानभिघार्य वोद्वास्यान्तर्वेद्यासादयेत् ।

यजमानः—ब्रह्म पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोपदसत्प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वान्प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिँल्लोके । इयꣳ स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार उत्सो अक्षीयमाणः । स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तेनौदनेनातितराणि मृत्युम् । इत्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशेत् ।

अध्वर्युः—दक्षिणसद्भ्य उपहर्तवै, इति यजमानं संप्रैष्येत् ।

यजमानः—दक्षिणत एत ब्राह्मणा अयं व ओदनः, इति तेभ्योऽन्वाहार्यं दद्यात् ।

ऋत्विजः—दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्तः सप्तदशकृत्वो वायोरन्तराकर्षणरूपं निःश्वासं कुर्युः ।

---

(१) अन्वाहार्यः—दक्षिणाग्नौ पक्व ओदनो दक्षिणार्थः ।

(२) महान्—यथर्त्विग्भ्यः पर्याप्तो भवति ।

(३) अपरिमितः—प्रस्थादिना तण्डुलमानप्रतिषेधः ।

(४) आपस्तम्बब्रह्मा—ब्रह्मन् ब्रह्माऽसि ब्रह्मणे त्वा हुताद्य मा मा हिꣳसीरहुतो मह्यꣳ शिवो भव । इत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशेत् ।

अध्वर्युराग्नीध्रश्च-देवस्यं त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि। राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे ब्रह्मण ओदनम् । तेनामृतत्वमश्याम् । वयो दात्रे । मयो मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् । कामः कामाय। कामो दाता । कामः प्रतिग्रहीता। कामꣳ समुद्रमाविश । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते काम दक्षिणा । उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु ।

इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्णीयाताम् ।

होतृब्रह्माणौ—क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु ।

इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्णीयाताम् ।

यजमानः—उत्तरतः परीत इति दक्षिणतः स्थितानृत्विजः संप्रैष्येत् ।

अध्वर्युः—हविःशेषानुद्वास्य ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः समिधमाधायाग्नीत्परिधीꣳश्चाग्निं च सकृत्सकृत्संमृड्ढि ।

इति ब्रह्माणमाग्नीध्रं च संप्रैष्येत् ।

ब्रह्मा—बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्ट बृहस्पते यज्ञमजूगुपः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि । भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः । इति जपित्वा, ॐ प्रतिष्ठ, इत्यतिसृजेत् ।

आग्नीध्रः—ब्रह्मणाऽनुज्ञातः—एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽ च प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा च प्यायिषीमहि स्वाहा ।

इत्यानुयाजिकीं समिधमादध्यात् ।

---

(१) आपस्तम्बब्रह्माऽपि देवस्येत्यारभ्य गृह्णात्वित्यन्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ।

(२) आपस्तम्बब्रह्मा—देव सवितरेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि । इत्युपांशूक्त्वा, ॐ प्रतिष्ठ,

इत्युच्चैरनुजानीयात् ।

यजमानः—एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽ च प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा च प्यायिषीमहि । इत्याधीयमानामानुयाजिकीं समिधमनुमन्त्र्य, अग्नय इदं न मम

इति त्यागं कृत्वा.

यं ते अग्न आवृश्चाम्यहं वा क्षिपितश्चरन् । प्रजां च तस्य मूलं च नीचैर्देवा निवृश्चत । अग्ने यो नोऽभिदासति समानो यश्च निष्ट्यः । इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किंचन । यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वाꣳस्तानग्ने संदह याꣳश्चाहं द्वेष्मि ये च माम् ।

इत्याग्निमनुमन्त्रयेत ।

आग्नीध्रः—पूर्ववत्परिधीन्त्सकृत्सकृत्संमृज्य, अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाꣳसं वाजं जिगिवाꣳसं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै संमार्ज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्याय ।

इति सकृदग्निं प्राञ्चं संमृज्यात् ।

अध्वर्युः—इध्मसंनहनान्यद्भिः सꣳस्पृश्य यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिꣳसीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहा । इत्यग्नौ प्रहृत्येध्मसंनहनान्यप उपस्पृशेत् ।

यजमानः—भूतानामधिपतये रुद्राय तन्तिचराय वृष्ण इदं न मम,

इति त्यक्त्वाऽप उपस्पृश्य वेदिर्बर्हिः श्रितꣳ हविरिध्मः परिधयः स्रुचः । आज्यं यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च वषट्काराः सं मे संनतयो नमन्तामिध्मसंनहने हुते । इतीध्मसंनहनानि हुतान्यनुमन्त्र्य महाहविर्होता, सत्यहविरध्वर्युः, अच्युतपाजा अग्नीत्, अच्युतमना उपवक्ता,

अनाधृष्यश्चाप्रतिधृष्यश्च यज्ञस्याभिगरौ । अयास्य उद्गाता ।

इति पुरस्तादनूयाजानां वदेत् ।

अध्वर्युः—औपभृतं जुह्वामानीय जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽ-
दङ्मुखः स्थित्वा आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—देवान् यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतू३ वौ३षट्, वागोजः सह
ओजो मयि प्राणापानौ । इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्त आघारसंभेदाप्रदेशपूर्वभागे समिधि अनुयाजं
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासम् ।
इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेतू३ वौ३षट्, इति
वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनु-
मन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते, आघारसंभेदस्य पूर्वभागे प्रथमानुयाजात्प्रत्य-
क्समिधि द्वितीयानुयाजं जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम । नराशंसस्याहं देवयज्यया पशु-
मान्भूयासम् , इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत ।

---

(१) इयमनुयाजस्य याज्या तथाऽप्यस्याः पूर्वमागूर्न वक्तव्या। एवमेव सर्वा-
सामनुयाजयाज्यानाम् ।

" आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जम् " (आश्व० श्रौ० सू० १ । ५ । ४)
वृत्तिः—सर्वत्र सर्वासामनुयाजवर्जितानां याज्यानामादावागूर्भवति ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्माऽऽयजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्देवानयाडर्चाँ अपिप्रेर्येते होत्रे अमत्सत ताँ ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्ने होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि३ वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा (अमत्सतेत्यत्रावसायानवसाय वा यजेत) । वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषाडित्युक्ते द्वितीयानुयाजस्यापरेणोत्तममनुयाजमारभ्येतरावनुयाजौ संसर्जयन्प्राक्संस्थं जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम । इति त्यागं कृत्वा, अग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् ।

इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्याऽऽयतने स्रुचौ सादयित्वा वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् । इति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन सप्रस्तरां जुहूं किंचिदुद्यम्य, अथा सपत्नाꣳ इन्द्रो मे निग्राभेणाधराꣳ अकः ।

इति सव्येन हस्तेनोपभृतमधो नियम्य

उद्ग्राभं च । इति जुहूं किंचिदुद्यम्य

निग्राभं च । इति दक्षिणेन हस्तेनोपभृतं निगृह्य

ब्रह्म देवा अवीवृधन् । इति दक्षिणेन हस्तेन जुहूं प्राचीं गमयित्वा

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यताम् । इति सव्येन हस्तेनोपभृतं प्रतीचीं बहिर्वेदि निरस्याप उपस्पृश्य तां प्रोक्ष्यैनामभ्युदाहरेत् ।

यजमानः—वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।

अथो सपत्नाꣳ इन्द्रो मे निग्राभेणाधराꣳ अकः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अथो सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यताम् । इत्येतान्मन्त्रानध्वर्युणा सह जपेत् ।

वाजस्य मा, इत्यारभ्य नान्व्यस्यतामित्यन्तान्मन्त्रांश्च तुःस्वर्येणाध्वर्यु यजमानौ जपतः ।

अध्वर्युः—वसुभ्यस्त्वा । इति जुह्वाज्यलेपेन मध्यमपरिध्येकदेशमञ्ज्यात् ।

यजमानः—वसून्देवान्यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमानमध्यमं परिधिमनुमन्त्र्य वसुभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—रुद्रेभ्यस्त्वा । इति जुह्वाज्यलेपेन दक्षिणपरिध्येकदेशमञ्ज्यात् ।

यजमानः—रुद्रान्देवान्यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमानं दक्षिणं परिधिमनुमन्त्र्य

रुद्रेभ्य इदं न मम । इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आदित्येभ्यस्त्वा । इति जुह्वाज्यलेपेनोत्तरपरिध्येकदेशमञ्ज्यात् ।

यजमानः—आदित्यान्देवान्यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमानमुत्तरपरिधिमनुमन्त्र्य

आदित्येभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—वेद्यामेव बर्हिः प्रस्तराज्जुहूꣳ सादयित्वा

संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवताम् । इति विधृतीभ्याꣳ सह प्रस्तारमपादाय बर्हिषि विधृती अपिसृज्य, अक्तꣳ रिहाणा वियन्तु वयः । इति प्रस्तराग्रं जुह्वामङ्क्त्वा प्रजां योनिं मा निर्मृक्षम् । इत्युपभृति प्रस्तरमध्यमङ्क्त्वा

आप्यायन्तामाप ओषधयः । इति ध्रुवायां प्रस्तरमूलमञ्ज्यात् ।

एवं त्रिः कार्यम् ।

यजमानः—समङ्क्तां बर्हिर्हविर्भिर्घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहा । इत्यज्यमानं प्रस्तरमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—आयुषे त्वा । इत्येकस्य प्रस्तरस्य तृणमपादाय मज्ञातं निधाय दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां सह शाखया प्रस्तरं गृहीत्वा जुह्वां प्रतिष्ठाप्याऽऽसीनः

आ३श्रा३वय ।

इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदार्ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमृध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसि । उपश्रुती दिवस्पृथिव्यो रोमन्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् । शंगयी जीरदानू अत्रस्नू अप्रवेदे उरुगव्यूती अभयंकृतौ । वृष्टिद्यावा रीत्यापा शंभुवौ मयोभुवा ऊर्जस्वती पयस्वती सूपचरणा च स्वधिचरणा च तयोराविदि इत्यवसाय

अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । सोम इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । (उपांशु) विष्णुः (उच्चैः) इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।

---

(१) पौर्णमास्यां शाखाया अभावात्केवलं प्रस्तरं गृहीत्वा, अमावास्यायामसोमयाजिनोऽप्येवमेव ।

(२) पौर्णमास्याम्—अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामिन्द्रो वैमृध इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत, इत्येतदुपांशुयाजदेवतायाः कीर्तनानन्तरमुक्त्वा देवा आज्यपा इत्यादि समानम् ।

अमावास्यायामसोमयाजिनः । उपांशुयाजदेवतायाः कीर्तनानन्तरम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इत्युक्त्वा देवा आज्यपा इत्यादि समानम् ।

महेन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽक्रत । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽक्रत । अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽक्रत । अस्यामृधेद्धोत्रायां देवंगमायामाशास्तेऽयं यजमानो दत्तात्रेयशर्मा हस्तः ।
इति यजमाननाम निर्दिश्य,

(अत्र यजमाननाम सांव्यवहारिकं नाक्षत्रं च ब्रूयात् । तथा च होतुर्गुरुश्चेद्यजमानः स्यात्तत्संनिधावुपांशु तन्नामनी ब्रूयात् ।)

आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते रायस्पोषमाशास्ते सजातवनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते भूयो हविष्करणमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदश्यात्तदृध्यात्तदस्मै देवा रासन्तां तदग्निर्देवो देवेभ्योऽवनते वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च वित्तं चोभे च नो द्यावापृथिवी अंहसस्पातामेह गतिर्वामस्येदं नमो देवेभ्यः ।
इति ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—अनूच्यमाने सूक्तवाके, अग्निरिदं हविरजुषतेति होतुरभिज्ञाय मरुतां पृषतयः स्थ दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय । इति तिर्यञ्चं हस्तं धारयन् कर्षन्निव सह शाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरेत् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम । अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । सोमायेदं न मम सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम् । अग्नय इदं न मम । अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । विष्णव इदं न मम[२] । महेन्द्रायेदं न मम । महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम् । देवेभ्य आज्य-

---

१ पौर्णमास्यां केवलं प्रस्तरमेवाऽऽहवनीये प्रहरेत् । अमावास्यायामसोमयाजिनोऽप्येवमेव ।

२ पौर्णमास्याम्—विष्णव इदं न मम । ततः—अग्नीषोमाभ्यामिदं न मम । अग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । इन्द्राय वैमृधायेदं न मम ।

पेभ्य इदं न मम । अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम । अग्नेः स्विष्टकृतोऽहमुज्जितिमनूज्जेषम् । यदा चास्य होता नाम गृह्णीयात्तदा, एमा अग्मन्नाशिषो दोहकामा इन्द्रवन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषम् । सा मे सत्याऽऽशीर्देवान्गम्याज्जुष्टा-

इन्द्रस्य वैमृधस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम् । ततो देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्यादि समानम् । अमावास्यायामसोमयाजिनः, विष्णव इदं न मम, इत्यनन्तरम् । इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम ।

इन्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । ततो देवेभ्य आज्यपेभ्यः । इत्यादि समानम् । अमावास्यायामापस्तम्बीययजमानस्य विष्णुयागाभावप्रयुक्तो विष्णव इदं न ममेत्यस्याप्यभावः ।

अस्त्यत्र काचित्संशयभूमिका सा चैवम्—उपांशुयाजदेवताया आज्यपानां देवतानां चोज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्रणमस्ति वा न वा । अस्तीत्याह यथालिङ्गमिति सूत्रकारवचनात् । शाखान्तरीयकल्पकारैः स्पष्टमुक्तत्वाच्च । यथाऽऽह बौधायनः—अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमिति यथेष्टम् । यथेष्टं नाम यथादेवतं यजनम् । यथादेवतमन्यदिति कात्यायनः । तस्मादापस्तम्बसूत्रानुसारिभिरपि उपांशुयाजदेवताया आज्यपानां देवतानां चोज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्रणं कार्यम् । अयमभिप्रायः पूर्वपक्षिणः, होता यां यां देवतां सूक्तवाकेऽनुब्रूते तां देवतां यजमान उज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्रयेतेत्यर्थः । अत्र ब्रूमः—आपस्तम्बसूत्रे तु यथालिङ्गमित्युक्तत्वादेव तैः सूक्तवाकान्तर्गतसर्वदेवतानामनुमन्त्रणं न कार्यमिति सिध्यति । यथालिङ्गमिति यथाम्नानमित्यर्थः । तैत्तिरीयके तु उपांशुदेवताज्यपदेवतावर्जमेवाऽऽम्नानं श्रूयते । तथैवानुमन्त्रणं सूत्रकाराभिप्रेतमिति यथालिङ्गशब्देनाऽऽह । यदि सर्वा देवता सूक्तवाकीया अनुमन्त्रयितुमिष्टाः स्युस्तर्हि शाखान्तरीयवद्यथेष्टमित्येव ब्रूयात् । लिङ्गं ज्ञापकम् । यथोज्जितिमन्त्राणां ज्ञापकं तथाऽनुमन्त्रयेत । ज्ञापकमाम्नानं तदुक्तमेव । न हि शाखान्तरीयविधीन् दृष्ट्वा स्वशास्त्रमन्यथयितुं युक्तम् । भाष्यकारस्तु यथाबौधायनकल्पं बभाषे तैत्तिरीयके । गुणोपसंहारन्यायेनानुक्तदेवतानामप्यनुमन्त्रणं काङ्क्षसे चेद्यथालिङ्गमित्यस्यैवार्थकल्पनाप्रयासो वृथा । गुणानुपसंहरामीत्येव ब्रूहि आचर च न कश्चिद्दोष इत्यनुज्ञामात्रं न विधिरिति विभाव्यताम् । तस्मादापस्तम्बीयानां तत्सूत्रानुयायिनां चोपांशुदेवताया आज्यपानां देवतानां चानुमन्त्रणमुज्जितिमन्त्रेण कार्यमेवेति न विधिरिति ज्ञेयम् । उपदेशमते त्वस्तीति रामाण्डारप्रभृतयः प्रतिपन्नाः ।

ज्जुष्टतरा पण्यात्पण्यतराऽरेडता मनसा देवान् गम्याद्यज्ञो देवान् गच्छतु यज्ञो म आगच्छतु

इति सूक्तवाकमनुमन्त्रयेत।

अध्वर्युः—होतुराशीर्वचनकाले न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन् अग्नीद्गमय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत्।

आग्नीध्रः—रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु। हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयतु। एतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु, इत्येतैस्त्रिभिमन्त्रैस्त्रिरञ्जलिना यथोद्यतः सर्वः प्रस्तरोऽग्निं गमितः स्यात्तथोत्क्षम्य प्रहरेत्।

यजमानः—रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु। हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयतु। एतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु। इत्यग्नीधा प्रहियमाणं प्रस्तरमनुमन्त्रयेत।

आग्नीध्रः—अनुप्रहर, इत्यध्वर्युमाह।

अध्वर्युः—यत्प्रस्तरात्तृणमपात्तं तत् स्वगा तनुभ्यः, इत्याहवनीये प्रहरेत्।

यजमानः—तनुभ्य इदं न मम। इति त्यागं कृत्वा

दिवः खीलोऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः। तेना सहस्रकाण्डेन द्विषन्तꣳ शोचयामसि। द्विषन्मे बहु शोच त्वोषधे मो अहꣳ शुचम्।

इति प्रस्तरतृणे प्रह्रियमाणे जपेत्।

अध्वर्युः—एतदेतदेतत्, इति त्रिरङ्गुल्या निर्दिश्य तृणम्

आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि।

इत्यग्निमभिमन्त्र्य

ध्रुवाऽसि। इत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशेत्।

आग्नीध्रः—संवदस्व, इत्यध्वर्युमाह।

अध्वर्युः—अगानग्नीत्, इत्याग्नीध्रं पृच्छेत्।

आग्नीध्रः—अगन्, इत्यध्वर्युमाह।

अध्वर्युः—श्रा३वय, इत्याग्नीध्रमाह।

आग्नीध्रः—श्रौ३षट्, इत्यध्वर्युमाह।

अध्वर्युः—मध्यमं परिधिमन्वारभ्य

स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू३हि।

इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ।

इति ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—अनूच्यमाने शंयुवाके

यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्वीयमाणः ।

तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष त्वदपचेतयातै ।

इति मध्यमं परिधिमाहवनीये प्रहृत्य

यज्ञस्य पाथ उप समितम् । इति दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत्प्रहृत्य उत्तरार्ध्यस्य परिधेरग्रमङ्गारेषूपगूहेत् ।

यजमानः—वि ते मुञ्चामि रशना वि रश्मीन्वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्भागधां देवतासु ।

इति परिधिषु विमुच्यमानेषु जपित्वा

अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् ।

यज्ञ नमस्ते यज्ञ नमो नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे संतिष्ठस्व स्योनेन मे संतिष्ठस्व सुभूतेन मे संतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनु संतिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम उप ते नम उप ते नमः । इति जपेत् ।

अध्वर्युः—यजमानं प्रथत, इति परिधीनमभिमन्त्र्य जुह्वामुपभृतोऽवधाय

सꣳस्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवा इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वꣳ स्वाहा ।

इति सꣳस्रावेणाभिजुहुयात् ।

यजमानः—वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः सꣳस्रावभागेभ्य इदं न मम । इति त्यागं कृत्वा ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिर्द्रविणोदा यतिभिराशीर्दा वसुभिराशीर्वान्।
अथर्वभिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणेहाऽऽगमेः। इति संस्रावं
हुतमनुमन्त्रयेत।

ऋत्विजः—हविःशेषानत्रैव भक्षयेयुः।

अध्वर्युः—जुहूपभृद्गतानाज्यलेपान्प्रक्षाल्य, सस्रुवे जुहूपभृतावादद्यात्।

होता—वेदोऽसि वेदो विदेय। इति वेदं गृह्णीयात्।

आग्नीध्रः—स्फ्यमाज्यस्थालीमुदकमण्डलुं चाऽऽदद्यात्।

अध्वर्युः—अग्रेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाऽऽग्नीध्रप्रथमो गच्छेत्।

होता—उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाँ रसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरुद-
स्थाममृताँ अनु।
इत्युत्थायोत्तरेण गार्हपत्यमाग्नीध्रप्रथमः प्रत्यागच्छेत्।

आग्नीध्रः—अग्रेण गार्हपत्यं होत्रध्वर्य्वोरग्रे गच्छेत्। आग्नीध्रप्रथमाः प्रत्यग-
च्छेयुरिति सूत्रादाग्नीध्रस्याग्रे गमनं प्राप्तम्।

अध्वर्युः—अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी
सुम्ने मा धत्तम्। इति कस्तम्भ्यां जुहूपभृतौ सादयित्वा (कं
शकटं तद्यत्र स्तम्यते स्थाप्यते सा कस्तम्भी।
धुरि धुर्यौ पातम्। इति युगधुरोः प्रापयेत्। यदि पात्र्या निर्वप-
त्तर्हि अग्नेर्वामपन्नेत्यादियजुषा धुरि धुर्याविव्यादियजुषा च स्फ्ये
स्रुचौ सादयेत्।

अध्वर्युः—अपरेण गार्हपत्यं दक्षिणत ऊर्ध्वज्ञुरुपविशेत्।
होता—अपरेण गार्हपत्यमध्वर्योरुत्तरत उपस्थेनोपविशेत्।
आग्नीध्रः—अपरेण गार्हपत्यमध्वर्योरुत्तरतो दक्षिणाभिमुखः स्फ्यं गृहीत्वो-
र्ध्वज्ञुरुपविशेदेतेनार्थाद्धोतुरुपवेशनमुभयोर्मध्ये सिद्धं भवति।
अध्वर्युः—सव्यहस्त उपभृतं कृत्वा तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण
गृहीत्वा जुह्वां गृह्णन् सोमायानुब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनः
स्रुवेण त्रिवारमाज्यं जह्वां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत्।
होता—आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम्। भवा वाजस्य
संगथो३म्। इति मन्द्रस्वरेण पुरोनुवाक्यां ब्रूयात्।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय । इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—सोमं यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे सोमं सं ते पयांसि समुयन्तु वाजाः संवृष्ण्यान्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्वा३ वौ३षट् । इति मन्द्रेणोक्त्वा वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्यस्याग्नेरुत्तरार्धे जुहुयात् ।

यजमानः— सोमायेदं न मम । इति त्यागं कृत्वा सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीय । इति हुतमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुह्वां गृह्णन् त्वष्ट्रेऽनुब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं स्रुवेणाऽऽज्यं जुह्वां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुपह्वये । अस्माकमस्तु केवलो३म् । इति मन्द्रस्वरेण पुरानुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—त्वष्टारं यज, इति होतारं संप्रैष्यत ।

होता—ये३ यजामहे त्वष्टारं तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणस्यस्व । यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामा३ वौ३षट् । इति मन्द्रेणोक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ । इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्याग्नेरुत्तरार्धे सोमाहुतेर्दक्षिणत उत्तरतो वा जुहुयात् ।

यजमानः—त्वष्ट्र इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनाꣳ रूपं पुषेयम् । इति हुतमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—आहवनीयतः, गार्हपत्ये परिश्रितेऽपरिश्रिते वा तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुह्वां गृह्णन् देवानां[1] पत्नीभ्योऽनुब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं स्रुवेणाऽऽज्यं जुह्वां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छतो३म् । इति मन्द्रेण पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—देवानां पत्नीर्यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे देवानां पत्नीरुत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् । आरोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनां३ वौ३षट् । इति मन्द्रेणोक्त्वा वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्याग्नेरुत्तरार्धे जुहुयात् ।

यजमानः—देवानां पत्नीभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुह्वां गृह्णन् राकाया[2] अनुब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं स्रुवेणाऽऽज्यं जुह्वां गृह्णन् चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यो३म् । इति पुरोनुवाक्यां मन्द्रेण ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

---

(१) आपस्तम्बानामप्ययमेव क्रमस्तत्सूत्रे तूभयथा दर्शनात् । केचिदभियुक्ता अनन्तरमेव (राकादियागानन्तरं) देवपत्नीयागं कुर्वन्ति ।

(२) राकासिनीवालीकुहूदेश्यका यागा आश्वलायनीयानां कामप्रयुक्ताः । आपस्तम्बीयानां विकल्पः । अकामेनाप्यनुष्ठातव्या इति ।

अध्वर्युः—राकां यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे राकां यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि । ताभिर्नो अद्य सुमना उपाऽऽगहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा३ वौ३षट् ।

इति मन्त्रेणोक्त्वा, वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ । इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः— होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—राकाया इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासम् । इत्यनुमन्त्रयेत ।

पत्नी—राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासम् । इत्यनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुह्वां गृह्णन् सिनीवाल्या अनुब्रू३हि, इति होतारं संप्रैष्य पुनस्त्रिवारमाज्यं स्रुवेण जुह्वां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नो३म् । इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—सिनीवालीं यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे सिनीवालि या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी । तस्यै विश्पत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतना३ वौ३षट्, इति मन्त्रेणोक्त्वा वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—सिनीवाल्या इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासम् । इत्यनुमन्त्रयेत ।

पत्नी—सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयासम् । इत्यनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुह्वां गृह्णन्कुह्वा अनुब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं स्रुवेणाऽऽज्यं जुह्वां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेमो३म् । इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—कुहूं यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे कुहूं कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु । सं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं यजमाने दधातू३ वौ३षट् । इति मन्त्रेणोक्त्वा वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—कुह्वा इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा कुह्वा अहं देवयज्यया पुष्टिमान् पशुमान् भूयासम् इत्यनुमन्त्रयेत ।

पत्नी—कुह्वा अहं देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूयासम्, । इत्यनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वां गृह्णन्, अग्नये गृहपतयेऽनुब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं स्रुवेणाऽऽज्यं जुह्वां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः । देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्रयजतामृतावो३म् । इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः--आग्निं गृहपतिं यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता--ये३ यजामहेऽग्निं गृहपतिं हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभु-र्विभावा सुदृशीको अस्मे । सुगार्हपत्याः समिषो दिदीह्यस्म-द्र्यक् संमिमीहि श्रवांसी ३ वौ३षट्, इति मन्द्रेणोक्त्वा वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनु-मन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते सोमत्वष्ट्राहुत्योर्मध्ये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये गृहपतय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा देवानां पत्नी-रग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्रभू-यासम् । इत्यनुमन्त्रयेत ।

अध्वर्युः—स्रुवेण होतुः प्रदेशिन्या उत्तमे पर्वणी अञ्ज्यात् ।

होता--वाचस्पतिना ते हुतस्येषे प्राणाय प्राश्नामि । इत्युत्तरपर्वलेप-मुत्तर ओष्ठेऽभ्यात्ममात्माभिमुखं पाणितलं कृत्वा निमृज्य मनसस्प-तिना ते हुतस्योर्जेऽपानाय प्राश्नामि । इत्यधरपर्वलेपमधर ओष्ठे निमृज्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽज्यं पाणितलेऽवदापयीत ।

अध्वर्युः—उपस्पृष्टोदकस्य होतुर्हस्ते चतुर आज्यबिन्दूनिडामवद्येदा-ग्नीध्रस्य हस्ते षडाज्यबिन्दूनिडामवद्येत् ।

अध्वर्युराग्नीध्रः पत्नी च--उपहूयमानामाज्येडामन्वारभेरन् ।

होता--इळोपहूता सह दिवा बृहताऽऽदित्येनोपास्माँ इळा ह्वयतां सह दिवा बृहताऽऽदित्येनेळोपहूता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायु-नोपास्माँ इळा ह्वयतां सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनेळोप-हूता सह पृथिव्या रथंतरेणाग्निनोपास्माँ इळा ह्वयतां सह पृ-थिव्या रथंतरेणाग्निना उपहूता गावः सहाशिर उप मां गावः सहाशिरा ह्वयन्तामुपहूता धेनुः सह ऋषभोप मां धेनुः सह ऋषभा ह्वयतामुपहूता गौर्घृतपद्युप मां गौर्घृतपदी ह्वय-तामुपहूता दिव्याः सप्त होतार उप मां दिव्याः सप्त होतारो ह्वयन्तामुपहूतः सखा भक्ष उप मां सखा भक्षो ह्वयतामुपहूतेळा वृष्टिरुप मामिळा वृष्टिर्ह्वयताम् । इत्युपांशु

इळोपहूतेळोपास्माँ इळा ह्वयतामिळोपहूता । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृतमुपहूतं दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानुपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः, इति मन्त्रेणाऽऽज्येडामुपह्वयेत ।

यजमानः—इडाऽस्माननुवस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः । वैश्वानरी शक्वरी वावृधानोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवी, इत्याज्येडामनुमन्त्रयेत ।

होताऽऽग्नीध्रश्च—स्वां स्वां स्वस्वहस्तस्थामाज्येडां तूष्णीं प्राश्याऽऽचामेताम् ।

अध्वर्युः—अस्मिन् काले स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा पत्न्यामन्वारब्धायां[1] सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् । संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताꣳ स्वाहा । इति गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—दिवि ज्योतिषे, अजराय परमात्मन इदं न मम, इति त्यागं कृत्वाऽन्तर्वेदि वेदं निधाय वेदोऽसि वित्तिरसि पाप्मनो व्यावृत्तिं विदेय कर्मासि करुणमसि क्रियासꣳसनिरसि सनिताऽसि सनेयं घृतवन्तं कुलायिनꣳ रायस्पोषꣳ सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनम् । इति वेदमभिमृशेत् ।

---

१ पत्न्यामनन्वारब्धायामपि संपत्नीयहोमो न निवर्ततेऽपि तु पत्न्यामनालम्भुकाद्यवस्थायां विद्यमानायामपि संपत्नीयहोमो भवत्येव, अनालम्भुकत्वादिना पत्न्यामविद्यमानायाम्—आशासाना महीनां पयआज्यावेक्षणादिलोपवदस्य संपत्नीयस्यापि, इति लोपभ्रान्तिः स्यात्तां निवर्तयितुं होमोऽपि भवत्येवेत्याह । अन्वारब्धायामिति कर्तरि निष्ठायां कथमिदमिति चेत्तत आह—पत्न्यभावेऽपि न निवर्तते होमः । अप्रविशन्त्या अपि पत्न्याः फलं विद्यत एवेति पत्न्याश्चानालम्भुकायाः कर्तृत्वान्वयाभावेऽप्यपूर्वान्वयाधिकारस्य विद्यमानत्वात् । न च पत्नीसंयाजाङ्गं संपत्नीयहोमः ।

होताऽध्वर्युर्वा—वेदं पत्न्यै प्रदाय वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मासि करणमसि क्रियासंसनिरसि सनिताऽसि सनेयं घृतेयं घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनं यं बहव उपजीवन्ति यो जनानामसद्वशी । तं विदेय प्रजां विदेय कामाय त्वा । इति पत्नीं वाचयेत् । यदि पत्नी प्रजा मे स्यादिति कामयेत तदा वेदस्य जानुसदृशेन प्रदेशेन पत्नी स्वनाभिमालभेत । कामनाभावेऽपि वाचनं भवत्येव ।

होता—प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाऽबध्नात्सविता सुशेवः । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि । इति पत्न्या योक्त्रं विमुच्य तद्योक्त्रं द्विगुणं कृत्वा प्रत्यग्गार्हपत्यात्प्राक्पाशं निधाय योक्त्रस्योपरिष्टाद्वेदतृणान्युदगग्राणि निधाय वेदतृणेभ्यः पुरस्तात्तृणैः संश्लिष्टं पूर्णपात्रं निधायाभिमृशन्तं पूर्णपात्रमभिमृशन्तीम्—पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूया अक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठाः । इति वाचयित्वा

प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम् । दक्षिणस्यां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्ताम् । प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मार्जयतां मार्जयन्तामिति वा । इति पूर्णपात्रादुदकमुदुक्षन्नुदुक्षन्तीं पत्नीं वाचयित्वा योक्त्रस्याधस्तात्पत्न्यञ्जलिमुत्तानमात्मनश्च सव्यं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयन् माऽहं प्रजां परासिचं या नः सयावरीः स्थ न । समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अपीथ । इति पत्नीं वाचयेत् ।

अध्वर्युः—दक्षिणाग्नाविध्मप्रव्रश्चनान्यभ्याधाय चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरणानोप्य अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्मन्यै पाहि दुश्चरितादविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनिः स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहु-

यजमानः—अग्नये, अदब्धायवे, अशीततनव इदं न मम । इति त्यागं कृत्वा या सरस्वती विशो भगीना तस्यां मे रास्व तस्यास्ते भक्तिवानो भूयास्म, इति फलीकरणहोमे कृते मुखं विमृज्याप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—चतुर्गृहीत आज्ये पिष्टलेपानीध्य उलूखले मुसले यच्च शूर्पे आशिश्लेष दृषदि यत्कपाले । अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विप्रुषः सन्ति बह्वीरग्नौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि स्वाहा ।

यजमानः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम, । इति त्यजेत् ।

अध्वर्युः—जुह्वां त्रिःकृत्व आज्यं गृहीत्वा या सरस्वती विशो भगीना तस्यै स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—सरस्वत्यै विशो भगीनाया इदं न मम, इति त्यजेत् ।

अध्वर्युः—या सरस्वती वेशभगीना तस्यै स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—सरस्वत्यै वेशभगीनाया इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—इन्द्रोऽपानस्य केहमनसो वेशान् कुरु सुमनसः स जातान्त्स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय सुमनस इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—पत्न्याः सयोक्त्रेऽञ्जलौ तूष्णीं पूर्णपात्रमानयेत् ।

पत्नी—समायुषा सं प्रजया समग्ने वर्चसा पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम । इत्यानीयमाने पूर्णपात्रे जपित्वा तदुदकं भूमौ निनीयाऽऽर्द्रेण हस्तेन मुखं विमृज्य पुष्टिमती पशुमती गृहमेधिनी भूयासम् । इत्युत्तिष्ठेत् ।

अध्वर्युः—यथेतमाहवनीयं गच्छेत् ।

होता—वेदतृणानि दक्षिणेन हस्तेनाग्रप्रदेशे गृहीत्वाऽविधुन्वन्—तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया

कृतान् । अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् । इति गार्हपत्यादारभ्य सव्येन हस्तेन संततं स्तृणन्नाहवनीयं गत्वा शेषं निधाय प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थायाऽऽज्यस्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यमादाय—अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयासा वयसा कृतोऽयासन्हव्यमूहिषे या नो धेहि भेषजं स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—अयसेऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा—अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा—इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—विष्णव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा भूः स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववत्स्थित्वा स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा भुवः स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेणाऽऽदाय स्वः स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववत्स्थित्वा स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववत्स्थित एव, ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च। यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः। इत्युपस्थाय तीर्थेनैव निष्क्रामेत्।

अध्वर्युः—आज्यस्थाल्या जुह्वां स्रुवेण वाऽऽज्यं गृहीत्वाऽऽसीनो दक्षिणं जान्वाच्य वक्ष्यमाणमन्त्रैः सर्वप्रायश्चित्तान्याहवनीये ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानाꣳ हविषामाज्यस्य। अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन्। स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान्त्स्वाहा ॥ १ ॥ इति जुहुयात्।

यजमानः—ब्रह्मण इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

अध्वर्युः—आश्रावितमत्याश्रावितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे। अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान्त्स्वाहा ॥ २ ॥ इति जुहुयात्।

यजमानः—यज्ञायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

अध्वर्युः—यद्वो देवा अतिपादयानि वाचा चित्प्रयतं देवहेडनम्। अरायो अस्माꣳ अभिदुच्छुनायतेऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन स्वाहा ॥ ३ ॥ इति जुहुयात्।

यजमानः—मरुद्भ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

अध्वर्युः—ततं म आपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते। अयꣳ समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य समु तृण्णुतर्भुवः स्वाहा ॥ ४ ॥ इति जुहुयात्।

यजमानः—ऋभुभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

अध्वर्युः—उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम्। देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमꣳ स्वाहा ॥ ५ ॥ इति जुहुयात्।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

अध्वर्युः—उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय

सूर्यᳫं स्वाहा ॥ ६ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षᳫं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा ॥ ७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके स्वाहा ॥ ८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशᳫंस मा न आयुः प्रमोषीः स्वाहा ॥ ९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽवयासि सीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाᳫंसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा ॥ १० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नीवरुणाभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अव यक्ष्व नो वरुणᳫं रराणो वीहि मृडीकᳫं सुहवो न एधि स्वाहा ॥ ११ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नीवरुणाभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—त्वमग्ने अयाऽस्ययासन्मनसा हितः । अयासन्हव्यमूहिषेऽया नो धेहि भेषजᳫं स्वाहा ॥ १२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये, अयस इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
(अग्नय इदमिति वा)

अध्वर्युः—प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहा ॥ १३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
अध्वर्युः—इष्टेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥ इति जुहुयात् ।
यजमानः—इष्टेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
अध्वर्युः—वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥ इति जुहुयात् ।
यजमानः—अनिष्टेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
अध्वर्युः—भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा ॥ १६ ॥ इति जुहुयात ।
यजमानः—दुरिष्ट्या इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
अध्वर्युः—निष्कृत्यै स्वाहा ॥ १७ ॥ इति जुहुयात् ।
यजमानः—निष्कृत्या इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
अध्वर्युः—दौराध्यै स्वाहा ॥ १८ ॥ इति जुहुयात् ।
यजमानः—दौराध्यां इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
अध्वर्युः—दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥ इति जुहुयात् ।
यजमानः—दैवीभ्यस्तनूभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
अध्वर्युः—ऋध्यै स्वाहा ॥ २० ॥ इति जुहुयात् ।
यजमानः—ऋध्या इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
अध्वर्युः—समृद्ध्यै स्वाहा ॥ २१ इति जुहुयात् ।
यजमानः—समृद्ध्या इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया आसि । अयसा मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽया नो धेहि भेषजꣳ स्वाहा ॥ २२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम । अयसेऽग्नय इदं न मम, इति वा त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदस्मिन्यज्ञेऽन्तरगाममन्त्रतः कर्मतो वा । अनयाऽऽहुत्या तच्छमयामि सर्वं तृप्यन्तु देवा आतृषन्तां घृतेन स्वाहा ॥ २३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आज्ञातमनाज्ञातममतं च मतं च यत् । जातवेदः संधेहि त्वꣳ हि वेत्थ यथातथꣳ स्वाहा ॥ २४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये जातवेदस इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदकर्म यन्नाकर्म यदत्यरेचि यन्नात्यरेचि । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्सर्वꣳ स्विष्टꣳ सुहुतं करोतु स्वाहा ॥ २५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वꣳ स्विष्टꣳ सुहुतं करोतु स्वाहा ॥ २६ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यतं इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि स्वाहा ॥ २७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय मघवत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः स्वाहा ॥ २८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय वृत्रघ्न इदं न मम, इन्द्रायाभयंकरायेदं न मम इति वा त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः ।

यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम स्वाहा ॥ २९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय हरिवत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य कल्पय त्वꣳ हि वेत्थ यथातथꣳ स्वाहा ॥ ३० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय त्वꣳ हि वेत्थ यथातथꣳ स्वाहा ॥ ३१ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवाꣳ ऋतुशो यजाति स्वाहा ॥ ३२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यद्विद्वाꣳसो यदविद्वाꣳसो मुग्धाः कुर्वन्त्यृत्विजः । अग्निर्मा तस्मादेनसः श्रद्धा देवी च मुञ्चताꣳ स्वाहा ॥ ३३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये श्रद्धायै देव्या इदं न मम । अग्नये श्रद्धाया इति वा त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अयाऽग्निर्जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य । सन्वन्त्सनिꣳ सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जातवेदो यच्च भद्रꣳ स्वाहा ॥ ३४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये जातवेदस इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्रः सवितोत विष्णुर्विश्वे देवा मुञ्चन्तु मरुतः स्वस्त्या स्वाहा ॥ ३५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणेन्द्रसवितृविष्णुविश्वदेवमरुद्भ्य इदं न मम, । इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिꣳसीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहा ॥ ३६ ॥ इति हुत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

यजमानः—भूतानामधिपतये रुद्राय तन्तिचराय वृष्ण इदं न मम, रुद्रायेदं न मम, इति वा त्यागं कृत्वा, अप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—उद्बुद्ध्यस्वाग्ने प्रति जागृह्येनमिष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयं च । पुनः कृण्वꣳस्त्वा पितरं युवानमन्वाताꣳसीत्त्वयि तन्तुमेतꣳ स्वाहा ॥ ३७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमꣳ श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा ॥ ३८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भूः स्वाहा ॥ ३९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भुवः स्वाहा ॥ ४० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सुवः स्वाहा ॥ ४१ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भूर्भुवः सुवः स्वाहा ॥ ४२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

(एता द्विचत्वारिंशदाहुतयो दर्शपूर्णमासयोः सर्वप्रायश्चित्तत्वेन दर्शपूर्णमासाध्वर्यसत्र एव सूत्रकारेण सूत्रिताः । तत्र पुनः सिंहावलोक-

नन्य, येन प्रायश्चित्तसूत्रे, इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्टावाहुतीर्दर्शपूर्णमासिकैः सर्वप्रायश्चित्तैर्विकल्पेरन्, इति सूत्रयांबभूव । तस्माद्द्विचत्वारिंशदाहुतयोऽथवाऽष्टावाहुतयोऽध्वर्युणा दर्शपूर्णमासयोर्होतव्या इति फलितम् । ताश्चाष्टौ, इष्टेभ्यः स्वाहेत्यारभ्य समृद्ध्यै स्वाहेति पर्यन्तं होतव्या इति द्विचत्वारिंशदाहुतिष्वेव प्राक्पठितास्तत एवावगन्तव्याः ।)

यजमानः—ऋक्तो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये । इति संकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, उपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिणं जान्वाच्य स्रुवेणाऽऽज्यमाज्यस्थाल्या गृहीत्वा **भूः स्वाहा**, इति गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
यजुष्टो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये, इति संकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—दक्षिणाग्नेः पश्चादुपविश्य, उपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिणं जान्वाच्याऽऽज्यस्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा **भुवः स्वाहा**, इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
सर्वतो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये, इति संकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—आहवनीयस्य पश्चादुपविश्योपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिणं जान्वाच्याऽऽज्यस्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा
भूर्भुवः स्वः स्वाहा, इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा
आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रतिदेवयद्भ्यः । सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् । इति ध्रुवामाप्याय्य, अन्तर्वेदिगतं सर्वं बर्हिर्गृहीत्वाऽन्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठन् बर्हिर्ध्रुवाया अधस्तात्कृत्वा **देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित**

(१) आपस्तम्बीययजमानगृहेऽध्वर्युरेव जुहुयात् । न ब्रह्मा जुहुयात् । तदा—भूर्भुवः सुवः स्वाहा, इति भूर्भुवः स्वः स्वाहा, इति स्थाने पठनीयः ।

ब्रह्मा—तूष्णीं स्वभागं

स्थाल्याः स्रुवेण यत इमं नो देव देवेषु यज्ञᳪ स्वाहा वाचि स्वाहा। इति स्यनभिशस्तुप्रहृत्य वाते धाः स्वाहा, इति ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहुयात्।

कृतोऽयाः—देवेभ्यो गातुविद्भ्यो ब्रह्मण इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात्।

अध्वर्युः—प्रवसति यजमाने यजमानभागं प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिᳪस्त्वा दधामि सह यजमानेन। इति ध्रुवायामवधाय देवा गातुविद इत्यादि पूर्ववज्जुहुयात्।

यजमानः—वसुर्यज्ञो वसुमान्यज्ञस्तस्य मा यज्ञस्य वसोर्वसुमतो वस्वागच्छतु यज्ञेश्वरप्रसादो म आगच्छतु। इति समिष्टयजुर्हुतमनुमन्त्र्य, सं यज्ञपतिराशिषा, इति स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूᳪषि तारिषत्। इति सायंदोहं प्राश्याऽऽचम्य, इदᳪ हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरᳪ सर्वगणᳪ स्वस्तये। आत्मसनि प्रजासनि पशुसन्यभयसनि लोकसनि। अग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्स्वाहा। इदᳪ हविः, इति वा प्रातर्दोहं प्राश्याऽऽचामेत्।

अध्वर्युः—अभिस्तृणीहि परि धेहि वेदिं जामिं मा हिᳪसीरमुया शयाना। होतृषदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने। इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तीर्य तूष्णीमन्तर्वेदि प्रणीता आसाद्य को वो योक्षीत्स वो विमुञ्चतु। इति मन्त्रमुक्त्वा प्रणीतासु संततामुदकधाराᳪ स्रावयेत्।

यजमानः—सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठाः। इति प्रणीतासूदकधा-

---

(१) पौर्णमास्यां सायंदोहप्रातर्दोहप्राशनं नास्ति। अमावास्यायामसोमयाजिनोऽपि नास्ति सांनाय्याभावात्।

रायामानीयमानायां जपित्वा प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम्। दक्षिणायां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्ताम्। प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्ताम्। उदीच्यां दिशि आप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्ताम्। ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्ताम्। इति तत्तन्मन्त्रप्रकाशितायां दिशि तेन तेन मन्त्रेणोर्ध्वमपः सिक्त्वा समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपिगच्छत। अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासेचि मत्पयः। इत्यन्तर्वेदि प्रणीताशेषं निनीय यद्प्सु ते सरस्वति गोष्वश्वेषु यन्मधु। तेन मे वाजिनीवति मुखमङ्धि सरस्वति। या सरस्वती वैशम्भल्या तस्यां मे रास्व तस्यास्ते भक्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्म। इति मुखं विमृशेत्। एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः।

अध्वर्युः—यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन्। ये अस्मदपचेतसस्तानस्मभ्यमिहाकुरु। उपवेषोपविड्ढि नः प्रजां पुष्टिमथो धनम्। द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान्कुरु। इत्युपवेषमुत्करे पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपगूहेत्। (उपवेषगूहनं त्वेवम्—अनेन मन्त्रेणोपवेषमुत्करे पूर्वभागे प्रत्यगग्रं गूढं कुर्यात्। अग्रमुत्करे प्रवेश्य मूलं बहिर्नावशेषयेत्। किंतु स्थविष्ठान्मूलादारभ्य कृत्स्नं प्रवेशयेदित्यर्थः)

यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः। पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चताम्। इति गणरूपेण प्रथितानां कपालानां समूहनं कृत्वा संख्यायोद्वासयेत्।

यजमानः—यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः। पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चताम्। इत्यध्वर्युणा सह जपेत्।

---

(१) पौर्णमास्यां प्रतिकपालयोगं मन्त्रमावर्त्य संख्यायोद्वासयेत्कपालानि, अमावास्यायामसोमयाजिन ऐन्द्राग्नस्याप्येवमेव मन्त्रावृत्तिर्यजमानोऽप्येवमेव मन्त्र-

ब्रह्मा[1]—तूष्णीं स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थाय, आज्य-
स्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यमादायाऽऽग्नीध्रेणान्वारब्धः सन्, अयाश्चाग्नेऽ-
स्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयासा वयसा
कृतोऽयासन्हव्यमूहिषेऽया नो धेहि भेषजं स्वाहा । इत्याहव-
नीये जुहुयात् ।

यजमानः—अयसेऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा, अतो देवा अवन्तु नो यतो
विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा
निदधे पदम् । समूढ्ळमस्य पांसुरे स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—विष्णव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा भूः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा भुवः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा स्वः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

---

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—दिवो भागोऽसि, इति स्वभागं प्राश्याऽऽ-
चम्य, अयाडग्निर्जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मन्निषद्य । सन्व-
न्त्सनिꣳ सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जातवेदो यच्च
भद्रम् । प्र णो यच्छ्यभिवस्यो अस्मान्त्सं नः सृज सुमत्या
वाजवत्या । इत्याहवनीयमुपस्थाय यथेतं प्रत्येयात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववत्स्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इत्या-
हवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्माऽऽग्नीध्रश्च—ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः । इत्युपस्थाय यथेतं निष्क्रामेयाताम् ।

यजमानः—विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ १ ॥ विष्णोः क्रमोऽस्यभिशस्तिहा त्रैष्टुभेन छन्दसाऽन्तरिक्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ २ ॥ विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनुविक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ ३ ॥ इति दक्षिणे वेद्यन्ते सव्यं पादं पुरस्तान्नातिहरन्दक्षिणेन पदा, उत्तरोत्तरं क्रममधिकान्तरालं प्राचस्त्रीन्विष्णुक्रमान् (पादविक्षेपान्) प्रक्रम्य तत्रैव स्थित्वा (तूष्णीं चतुर्थं पादं क्रान्त्वाऽवस्थाय वा) विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा दिशोऽनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ ४ ॥ इति जपित्वा तत्रैव स्थित्वा, अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साम्ना वषट्कारेण वज्रेण पूर्वजान्भ्रातृव्यानधरान्पादयाम्यवैनान्बाधे प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः क्रमेणात्येनान्क्रामामि ॥ १ ॥ इन्द्रेण देवेन पृतना जयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण सहजान्भ्रातृव्यानधरान्पादयाम्यवैनान्बाधे प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः क्रमेणात्येनान्क्रामामि ॥ २ ॥ विश्वेभिर्देवेभिः पृतना जयामि जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन साम्ना

वषट्कारेण वज्रेणापरजान्भ्रातृव्यानधरान्पादयाम्यनेनान्बाधे मत्येनानुदेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः क्रमेणात्येनान् क्रामामि ॥ ३ ॥ इति विष्णुक्रमाञ्जपित्वा तत्रैव स्थित्वा ये देवा यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । आऽगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्यो अस्ति । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः । ये देवा यज्ञहनोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । यास्ते रात्रीः सवितर्देवयानीरन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । गृहैश्च सर्वैः प्रजया न्वग्रे सुवो रुहाणास्तरता रजाꣳसि ॥ ये देवा यज्ञहनो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । येनेन्द्राय समभरः पयाꣳस्युत्तमेन हविषा जातवेदः । तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेमꣳ सजातानाꣳ श्रैष्ठ्य आधेह्येनम् । इत्यतिमोक्षाञ्जपित्वा दक्षिणाऽतिक्रम्य, अगन्म सुवः सुवरगन्म संदृशस्ते मा च्छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽवृक्षि सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहीदमहं पाप्मानं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः सं ज्योतिषा भूवम् । उग्रन्यग्

[illegible] [illegible] अभीनशः । दिवैनान्विद्युता जहि

निम्रोचन्नधरान्कृधि । उद्यन्नद्य वि नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो देहि सूर्य । उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय । शुकेषु मे हरिमाणꣳ रोपणाकासु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं निदध्मसि । उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्धयन्मो अहं द्विषतो रधम् । यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै निम्रुक्च सर्वं पापꣳ समूहताम् । इत्यादित्यमुपस्थाय, ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते, इत्यात्मानं प्रदक्षिणमावर्त्य पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः पापीः, इत्युक्त्वा समहं प्रजया सं मया प्रजा समहꣳ रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः । इति प्रसव्यमात्मानमावर्त्य, आहवनीयमग्रेण गत्वाऽऽहवनीयस्य प्रत्यगुदगुपविश्य, समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासम् । इत्याहवनीयं समिन्धनैः प्रज्वाल्योत्थाय वसुमान्यज्ञो वसीयान् भूयासम् । यो नः सपत्नो योरणो मर्तोऽभिदासति देवाः । इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किंचन । इत्याहवनीयमुपस्थाय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य तूष्णीं गार्हपत्यं समिन्धनैः प्रज्वाल्योत्थाय, अग्न आयूꣳषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् । अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत्पोषꣳ रयिं मयि । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतꣳ हिमाः । इति गार्हपत्यमुपस्थाय तत्रैव स्थित्वा तामाशिषमाशासे रामचन्द्रशर्मणे ज्योति-

ष्मतीम् । इति पुत्रैवानुक्त्वा पुत्राणां द्वित्वे बहुत्वे तु प्रतिपुत्रनाम रामचन्द्रस्थान ऊहयित्वा ज्योतिष्मतीमित्यन्तं यजुरावर्त्य ज्योतिषे तन्तवे त्वा रामचन्द्रशर्मन्ननु मा तन्वच्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यश्छेदि दिव्याद्धाम्नो मा च्छित्सि मा मानुषात् । इति प्रियपुत्रनाम गृहीत्वा प्रियपुत्राणां द्वित्वे बहुत्वे तु प्रतिप्रियपुत्रनाम रामचन्द्रस्थाने, आमन्त्रणविभक्त्योहयित्वा मानुषादित्यन्तं यजुरावर्त्य (प्रियपुत्राभावे च यजुर्लोपः कार्यः). दक्षिणाग्नेः पश्चादुपविश्य तूष्णीं दक्षिणाग्निं समिन्धनैः प्रज्वाल्योत्थाय, अग्ने वह्ने स्वदितं नस्तनये पितुं पच । शं तोकाय तनुवे स्योनः । इति दक्षिणाग्निमुपस्थाय ज्योतिषे तन्तवे त्वा रामचन्द्रशर्मन्ननु मा, तन्वच्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यश्छेदि दिव्याद्धाम्नो मा च्छित्सि मा मानुषात् । इति प्रियपुत्रेत्यादि प्राग्वन्निर्णयेनाऽऽवर्त्य ज्योतिषे तन्तवे त्वा, इत्यन्तर्वेद्युपविश्य ज्योतिरसि तन्तवे, इति जपित्वा, पुत्राभाववता यजमानेनायं जपो न कर्तव्यः । पुत्राणां द्वित्वे बहुत्वे च प्रतिपुत्रं जपावृत्तिः कार्या, वेदशेषमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीनः—ये देवा यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । आऽगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्यो अस्ति । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः । ये देवा यज्ञहनोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । यास्ते रात्रीः सवितर्देवयानीरन्तरा द्यावापृथिवी

---

(१) अजातपुत्रो मृतपुत्रस्तथाऽप्रियपुत्रः—तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति मन्त्रं ब्रूयात् । न द्वितीयम् । तस्यासंभवात् । तथा ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसावनु, ज्योतिरसि तन्तवे, इति मन्त्रद्वयलोपः । यस्य तु बहुपुत्रमध्ये कश्चिन्मृतः, सन्त्यन्येऽन्यो वा स तु मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । केचित्पुत्रवतः मन्त्रद्वयमपीच्छन्ति । बहुपुत्रत्वे तु स्वस्थानविवृद्धया नाम्नां ग्रहणं नत्वभ्यावृत्त्या तद्यथा तामाशिषमाशासे रुद्राय सूर्याय विष्णवे ज्योतिष्मतीमिति ।

वियन्ति । गृहैश्च सर्वैः प्रजया न्वग्ने सुवो रुहाणास्तरता रजा॑ꣳसि । ये देवा यज्ञहनो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषो दिव्यधासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । येनेन्द्राय समभरः पयाꣳस्युत्तमेन हविषा जातवेदः । तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेमꣳ सजातानाꣳ श्रैष्ठ्य आधेह्येनम् । इत्यतिमोक्षाञ्जपित्वा दक्षिणाऽतिक्रम्य कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चतु इति यज्ञं विमुच्य, अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । वायो व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । आदित्य व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । व्रतानां व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । इति व्रतं विसृज्य यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्रजज्ञे स वावृधे । स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्माꣳ अधिपतीन्करोतु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् । इति यज्ञस्य पुनरालम्भं जपित्वा प्राङुत्क्रम्य गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः । इडावाꣳ एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावान् । इति गोमतीं जपित्वा यज्ञ शं च म उप च म आयुश्च मे बलं च मे यज्ञ शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञ स्विष्टो मे संतिष्ठस्व यज्ञारिष्टो मे संतिष्ठस्व । इति जपित्वा गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागाम् । इत्यप उपस्पृश्य ब्राह्मणाꣳस्तर्पयितवै । इति परिकर्मिणः संप्रेष्येत् । अनेन दर्शयागेन भगवानग्निरूपः परमेश्वरः प्रीयताम् । इत्युक्त्वा विहाराद्बहिरागत्य द्विराचामेत् ।

यजमानः—देशान्तरे वसन्नौपवसथ्येऽहनि यजनीये चाहनि विहारदेशमभिमुखो याजमानाध्वर्यवकाण्डोक्तान्सर्वानपि याजमानमन्त्रांश्च जपेत् ।

इति दर्शपूर्णमासयोस्तृतीयः प्रश्नः ।

---

(१) पौर्णमासेन—इति पौर्णमास्याम् ।